॥ श्री ॥

संगीत मानापमान

हें नाटक

श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

संगीत त्रिदंडी संन्यास,' 'संगीत सावित्री,' 'संगीत मेनका,' 'संगीत द्रौपदी,' 'संगीत स्वयंवर,' 'संगीत विद्याहरण,' 'सवती मत्सर,' 'सत्त्वपरीक्षा,' 'प्रेमध्वज,' 'कीचकवध,' 'बायकांचें बंड,' 'सवाई माधवराव यांचा मृत्यु,' 'कांचनगडची मोहना,' इत्यादि नाटकांचे कर्ते यांनीं लिहिलें.

प्रकाशक व मुद्रक

श्री. यशवंत कृष्ण खाडिलकर.

"श्रीदत्तात्रय प्रिंटिंग प्रेस" १३ शेणवीवाडी, खाडिलकर रोड, गिरगांव, मुंबई नंबर ४

(आवृत्ति सातवी)

सन १९५०.

किंमत १ रुपया.

विक्रीस तयार   नवे ग्रंथ   विक्रीस तयार

खाडिलकरांचा लेखसंग्रह भाग दुसरा

यांत कै. कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकरांचे १९१८ ते १९२९ पर्यंतचे 'केसरी' 'लोकमान्य' व 'नवाकाळ' मधील लेख असून, कीर्तन परिषद, नाट्य संमेलन व साहित्य संमेलन प्रसंगींचीं खाडिलकरांचीं अध्यक्षीय भाषणें या संग्रहांत आहेत. पानें ६००, किंमत ६ रुपये.

खाडिलकरांचा लेखसंग्रह भाग पहिला

यांत १८९३ पासून १९१० पर्यंतचे केसरींतील व विविधज्ञान विस्तारांतील कै. कृ. प्र. खाडिलकरांचे लेख असून पृष्ठसंख्या ६००, किंमत ६ रुपये.

पहिलें महायुद्ध (कै. कृ. प्र. खाडिलकरकृत) पांच खंड, किं. ५ रु.

कृ. प्र. खाडिलकर यांचें चरित्र

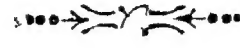
कै. खाडिलकर यांच्या वर्षश्राद्धाला प्रसिद्ध झालें असून त्यांचे पुतणे श्री. का. ह. खाडिलकर यांनीं हें 'कृष्ण चरित्र' अठरा अध्यायांत अत्यंत तन्मयतेनें लिहिलें आहे.

पृष्ठें ४०० व भरपूर चित्रें. किंमत ४ रुपये.

खाडिलकरांची आध्यात्मिक ग्रंथमाला

(१) खाडिलकरांचा रुद्र (२) खाडिलकरांचें संध्यावंदन व पुरुषसूक्त (३) खाडिलकरांचें ऐतरेय आणि ईशावास्योपनिषद् (४) खाडिलकरांचें तैत्तिरीयोपनिषद् (५) खाडिलकरांची ॐकाराची उपासना (६) खाडिलकरांचा याज्ञवल्क्य–मैत्रेयी संवाद व त्रिसुपर्णाची शिकवणूक. प्रत्येकीं किंमत १ रु.

प्रस्तावना.



गरिबांना कस्पटाप्रमाणें लेखणारा अविचारी श्रीमंतांचा दुरभिमान व अपमान झाल्यामुळें चिडलेल्या गुणी गरिबांचा क्रोध, या मानापमानाच्या कात्रींत सांपडल्यामुळें दोन वेळां मोडलेलें धैर्यधर व भामिनी यांचें लग्न, खऱ्या प्रेमाचा पगडा मनावर बसून निरभिमानी बनलेल्या भामिनीच्या चतुर लीनतेनें अखेरीस कसें घडून आलें, याचें वर्णन या नाटकांत केलें असून, अंगावर दागिन्यांचीं ओझ्यांच्या ओझीं लादून घेणाऱ्या लक्ष्मीधराचा आचरट-पणा, आणि गरिबांविषयींचा तिरस्कार अंगीं भिनल्यामुळें गुणी गरिबांचा द्वेष करणाऱ्या विलासधराचा अभिमान या दोन तटांमधून, सदर प्रेमाचे प्रवाहास—तो स्पष्ट, जोराचा व मर्यादित दिसावा म्हणून—वाहावयास लाविलें आहे.

संगीत नाटकांतील पदांकडे गायकी दृष्टीनें पाहण्याची संवय वाचकांना लागावी म्हणून पदांच्या स्वरमालेचें (नोटेशन) पुस्तक स्वतंत्र न काढतां किंवा तसल्या स्वतंत्र पुस्तकांकरितां पदांचा उपयोग इतर कोणासहि करूं न देतां, नाटकांतच प्रत्येक पदाचे खालीं ‘ स्वरमाला ’ देण्यांत आली आहे.

वाजाची पेटी वाजविण्यांत अत्यंत कुशल म्हणून महाराष्ट्रात मशहूर असलेले रा. रा. गोविंद सदाशिव टेंबे यांनीं या नाटकांतील पदांच्या चाली दिल्या असून पदांची स्वरमालाहि त्यांनींच तयार केलेली आहे. या कामीं किर्लोस्कर संगीत मंडळींतील गायनपटु रा. नारायण दत्तात्रेय जोगळेकर व रा. नारायण श्रीपाद राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व आणि माझे गवई मित्र रा. रा. विठ्ठल महादेव ऊर्फ बापूराव फटके यांनीं आस्थेनें व हौसेनें मदत केली आहे; या उपकाराबद्दल रा. टेंबे, रा. जोगळेकर, रा. बालगंधर्व व रा. फटके यांचे मानावे तितके आभार कमीच होत.

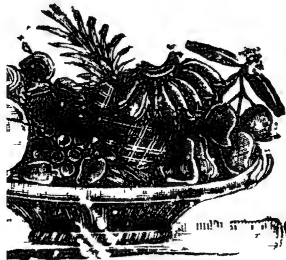
गद्य नाटकांत गुरफटून राहिलेल्या मनोवृत्ति 'मंडळीच्या' मृदु, गोड व गुंगविणाऱ्या गायनानें 'संगीताकडे' खेचून नेल्याबद्दल, पुस्तकात चित्रे घालण्याकरितां नटाचे त्या त्या प्रसंगाचे फोटो दिल्याबद्दल, आणि पुस्तकरूपाने नाटक प्रसिद्ध होण्यापूर्वी त्याचे परिश्रमानें व कळकळीने बसविलेले प्रयोग करून दाखवून उपयुक्त सूचना केल्याबद्दल 'किर्लोस्कर संगीत नाटक मंडळी' चा मी फार आभारी आहे.

पुणे ता. २० माहे एप्रिल १९११ इसवी. ग्रंथकर्ता.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

पदाच्या स्वरमालेचें-नोटेशनचे-पुस्तक स्वतंत्र काढणें अधिक सोईचें वाटल्यावरून ह्या आवृत्तींत पदाचे खालीं स्वरमाला देण्यात आलेली नाही.

पुणें, ता. ९ एप्रिल १९१४. ग्रंथकर्ता.



॥ श्री ॥

संगीत मानापमान

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

[सूत्रधार व पारिपार्श्वक पूजापात्रे घेऊन उभे आहेत.]

नांदी.

पद १—राग हमीर, ताल त्रिवट.

नमन नटवरा विस्मयकारा । आत्मविरोधी कुतूहलधरा ॥ धृ० ॥
विवाह करुनी मदन जाळिला । मग मदनमित्र इंदु सेविला ॥
धनवैरागी द्यूत खेळला । गौरीचा तो अंकित झाला ॥ परमेशाच्या
ऐशा लीला । कविकृष्ण गात विस्मयकारा ॥ १ ॥

पद २—राग केदार, ताल त्रिवट.

["रामनामकी ओट" या चालीवर.]

मोद हराचा प्रेम वाढवो । क्रोध तयाचा गर्व घालवो ॥ धृ० ॥
रोषभरें तो विपिनीं बसतां । शिके पार्वती ललित लीनता ।
नाचत गातां मुदित शंकरा । ने परतोनी प्रेममंदिरा ॥ १ ॥

सूत्र०:—परमेश्वराचें ध्यान इतकेंच पुरे. तुम्ही असें करा, हीं पूजापात्रें आंत नेवून तिला जरा इकडे पाठवून द्या.

पारि०:—महाराज, नाटकांच्या प्रारंभीं नेहमींच आपण मला अशी आज्ञा करीत असतां; सुज्ञ सेवकानें धन्याला वारंवार तोच तो हुकूम करण्याची तसदी देतां कामा नये; म्हणून आज ईशपूजेला येण्यापूर्वींच बाईसाहेबांना विनंति केली कीं, ईशस्तवन संपतें न संपतें तोंच आपण येथपर्यंत येण्याची कृपा करावी.

सूत्र०:—बरें केलेंत. आज घाईच केली पाहिजे. कारण—

पद ३—राग काफी, ताल दादरा.

पंचशरें गद्यवरें वश जी झाली । नाटयकला कविकृष्णा माला घाली ॥ धृ० ॥ ऐशा या समयाला । प्रेमरसें कवि नटला । गात असे कवनाला । संगीतीं नवलीला । ऐकाया लोलुप अति सभा बैसली ॥ १ ॥

तेव्हां तुम्ही आगाऊ घाई केलीत, हें ठीक झालें. पण काय हो, अजून कां ती येत नाहीं ?

पारि०:—मला वाटतें, त्या येणारहि नाहींत. बाईसाहेब मघांपासूनच दागिन्यांकरितां रागावून बसल्या आहेत. मीं विनंति केली त्या वेळीं त्या म्हणाल्या–(पडद्यांत–" मी साफ येणार नाहीं, पुन्हां बजावून सांगतें मी साफ येणार नाहीं. ")

सूत्र०:—खरेंच ती फार रागावल्यासारखी दिसते ! मीं स्वतः जाऊन तिचे आर्जव केल्याशिवाय तिचा राग शांत होणार नाहीं.

[पारि० व सूत्र० जातात.]

[महिषासुरमर्दिनीचें देवालय. भामिनी व कुसुम प्रवेश करितात.]

भामि०:—मी साफ येणार नाहीं; पुन्हां बजावून सांगतें मी साफ येणार नाहीं. हा कायग कुसुम तुझा लोचटपणा ! मी एकदां येत नाहीं म्हणून सांगितलें, तरी पुन्हां चल चल म्हणून तुझा तगादा माझ्या मागें आहेच !

कुसु०:—हें असें काय करतेस भगिनी? उशीर नाहीं का होत? हा पहा सूर्य अस्तास चालला; बाबासाहेबांनीं तर सांगितलें, दिवे लागतात न लागतात तों सेनापति धैर्यधर यांची मिरवणूक येथें येऊन पोंचेल, आणि त्याचे आंत भामिनीला नटवून सजवून तयार करून ठेव म्हणून. अग, तुझें धैर्यधरजींशीं लग्न व्हायचें, आणि आतां नवरदेव येण्याच्याच वेळीं तूं अशी रुसलेली! हें तुला शोभतें का?

भामि०:—न शोभायला काय झालें? धैर्यधरजी पराक्रमी झाले, सेनापति झाले, तरी बाबांच्यापेक्षां गरीबच ना? नुसत्या पराक्रमावर बायकांचें मनच रमत नाहीं. मनाची हौस भागेल इतके दागिने घालणारा नवरा बायकांना आवडतो. ती पहा ती रजनी पराक्रमी सूर्याला, तो आरक्त झाला असतांहि, याच कारणाकरितां दूर लोटून देत आहे!

पद ४—राग यमनकल्याण, ताल त्रिवट.

["पिअरवा ते हारी" या चालीवर.]

हा टकमक पाही सूर्य रजनिमुख लाल लाल, परी ती नच जाई जवळि, म्हणत हा काळ काळ ॥ धृ० ॥ तनुवरी तारालंकार, त्यांत भर फार इंदु होत, त्यासि घालित माळ ॥१॥

आतां धैर्यधरजी येऊं देत खरे; या सूर्याची जी गत तीच दशा त्यांची केल्यावांचून मी राहायची नाहीं.

कुसु०:—भामिनी, असें भलतें भलतें बडबडूं नको. माझी भामिनी फार आज्ञाधारक म्हणून बाबासाहेब नेहमीं तुझी तारीफ करीत असतात. चल मुकाट्यानें त्या पलीकडच्या मंदिरांत, आणि अंगाग्वांवर दागिने घाल. नवरदेव धैर्यधरजींची स्वारी येथें आल्यावर महिषासुरमर्दिनीचा प्रसाद त्यांच्या हातीं देतांना नवऱ्या मुलीनें लक्ष्मीसारखें सजलें पाहिजे; हा कुळाचार आहे हो. बाबासाहेब आले आणि त्यांनीं तुला अशी पाहिली म्हणजे ते रागावणार नाहींत का?

भामि०:—कांहीं नको बाबांच्या रागाचा एवढा मला धाक घालायला. बाबांना मीं आजच सकाळीं सांगितलें की मी कांहीं धैर्यधराशीं लग्न करावयाची नाहीं. अग, असल्या दरिद्याशीं कोण लग्न करणार?

पद ५—राग शंकरा, ताल झंपा.

निर्धना जो वरी, आत्मवध ती करी । द्रव्यमय, भूवरी प्राण झाला ॥१॥ ना वसे निर्धनीं, ललितमननदिनी । रुचिर जी राहणी सुदराला ॥ २ ॥ चारु वसनें जनीं प्रसरणें मोहिनीं हीं सुखें कोठलीं निर्धनाला ॥ ३ ॥

हें बघ कुसुम, बाबा रागावोत किंवा कोणी कांहीं म्हणो, मी कांहीं त्या दरिद्री धैर्यधराशी लग्न करावयाची नाहीं.

कुसु०:—गडे भामिनी, जरा विचार कर तूं लक्ष्मीपुत्राची मुलगी असलीस म्हणून तुला लक्ष्मीपुत्राच्याच घरीं दिली पाहिजे असें काही नाही.

भामि०:—कां नाहीं? बाबांनीं मला श्रीमंतच नवरा पाहून दिला पाहिजे.

कुसु०:—अग, उत्तराधिपतीशीं लढण्याकरितां आमच्या पृथ्वीधर महाराजांनी काय थोडे सेनानायक पाठविले? पराजय पावून इतके दिवस सर्व परतून नाहीं का आले? धैर्यधरजींच्याच पराक्रमामुळे आज दोन महिने उत्तराधिपति मागे हटला आणि लग्नकार्याचे बेत करायला थोडीशी फुरसत तरी मिळाली. ज्या वीराला जयश्रीनें रणभुमीवर माळ घातली, त्या वीराला तुजसारख्या उपवर कन्या लग्नमंटपांत माळ घालीत असतात, अशीं पूर्वींचीं किती तरी उदाहरणें आहेत.

भामि०:—असतील ग उदाहरणें; पण ही भामिनी दुसऱ्याचें उदाहरण पाहून वागणारी नाहीं. माझ्या वर्तनाचा कित्ता इतरांना घालून देण्याकरितां मी जन्मास आलें आहें, समजलीस.

कुसु०:—स्वयंवरांत पण लावून, शौर्याची पारख करून, नंतर सीता-

द्रौपदीसारख्या राजकन्या लग्न करीत असत; त्यांना कांहीं कळतच नव्हतें म्हणायचें !

भामि०:—हो हो, नव्हतेंच कळत. स्वयंवराचे वेळीं नुसत्या पराक्रमावर भिस्त ठेवण्यांत सीतेनें काय किंवा द्रौपदीनें काय, शहाणपणा दाखवला असें मला मुळींच वाटत नाहीं.

पद ६—राग झिंजोटी, ताल केरवा.

[" मेरे गलि आ जाव " या चालीवर.]

वरि गरिबा वीरा जी अबला, सुख संसारीं तें केंवि तिला ॥ धृ० ॥ राघव तोडित धनु रूपिवेषें, मग जाई वना सीता बाला ॥ १ ॥ अधन धनंजय मीनवधा करी, वनीं वास मग पांचालीला ॥ २ ॥

कुसु०:—मी किती सांगितलें तरी तुझी समजूत पटायची नाहीं. त्या पहा अक्कासाहेब आल्या; सोनारानें कान टोंचले म्हणजे—

भामि०:—अक्का येऊं दे, नाहीं तर बाबा येऊं देत. कोणी सांगितलें तरी मी ऐकावयाची नाहीं; अक्काचें लग्न व्हायचें नाहीं, आणि बाबांचेंहि नाहीं; लग्न व्हायचें आहे माझें हो. [अक्कासाहेब, चंपा, मालती व विनोद येतात.

अक्का०:—वा ! भामिनी तर येथेंच आहे ! मला वाटलें होतें, अंगाखांद्यावर दागिने घालून पलीकडच्या सज्जावर ताई उभी असेल. धैर्यधरजींची स्वारी इतक्यांत येथें यायची आहे ! आणि हेंग काय कुसुम, ताईच्या अंगाखांद्यावर कांहींच नाहीं, हें कसें ?

विनो०:—गरिबाची बायको होण्याचा धडा ताईसाहेब एव्हांपासूनच गिरवीत आहेत, असें दिसतें ! अक्कासाहेब, माहेरीं कंजारणीसारखें मिरवण्याची संवय असली म्हणजे सासरची गरिबी बाधत नाहीं.

चंपा०:—गरिबाची बायको होण्याची संवय लागावी म्हणून जर दागिने

घालायचे नाहींत, तर गडे भामिनी, हा एवढा उंची शालू तरी कशाला नेसलीस ?

माल०:—धैर्यधरजींच्या घरीं इतकीं साधीं लुगडीं नेसावीं लागतील कीं, माहेरीं लक्तरें नेसणें आंगवळणीं पडलेलें असल्याशिवाय कोणत्याहि नवरीला सुंमुखाच्या तसल्या नव्या साडीबद्दल धन्यता वाटायची नाहीं.

चंपा:—बरें केलेंत ताईसाहेब, लक्तरें नेसण्याचा धंडा एव्हांपासूनच गिरवला नाहींत, बरें केलेंत !

विनो०:—नवऱ्याच्या गरिबीची पहिली छाया दागिन्यांवर पडली आहे. बाबासाहेबांच्या सावलींतून निघून जेव्हां धैर्यधरजींच्या झोंपडींत ताईसाहेबांची रवानगी होईल, तेव्हां दारिद्र्याचें ग्रहण वस्त्रपात्रालाहि लागल्यावांचून राहणार नाहीं. श्रीमंतींतून गरिबींत जेव्हां उत्क्रांति होते, तेव्हां प्रथम दागिने नाहींसे होतात, आणि नंतर ठेवणींतल्या शालूचे कांठ विकण्याची पाळी येते ! बाहेर जाणाऱ्या लक्ष्मीचीं पावलें या अशा क्रमानें असतात.

अक्का०:—खरेंच ताई, तुला मी विचारतें, हा दरिद्री धैर्यधर तुला कसा आवडला ? आश्चर्य आहे बाई ! माझ्या लग्नाचे वेळीं दोघी बहिणींचीं लग्नें एकदम व्हावीं ह्मणून लक्ष्मीधर जहागीरदारांना तुला देण्याचें ठरविलें—

चपा:—त्या वेळीं आक्कासाहेबांच्या विलासधरजींच्या इतके लक्ष्मीधर श्रीमंत नाहींत ह्मणून ताईसाहेब रुसून बसल्या आणि तें लग्न मोडलें !

विनो०:—विलासधरजींचें उत्पन्न पंचवीस लाखांचें आणि लक्ष्मीधरजींचें उत्पन्न चोवीस लाखांचें; ताईसाहेब, त्या वेळीं ही एक लाखाची तफावत आपणास सोसवली नाहीं ! आणि आतां ज्याला रानांत शेत नाहीं आणि गांवांत घर नाहीं, अशा धैर्यधरजींच्या गळ्यांत माळ घालून दरसालची सबंध पंचवीस लाखांची तूट आपण कशी सोसणार ? मी साफ सांगतों, वडील बहिणीमध्यें आणि धाकट्या बहिणीमध्यें इतकें पंचवीस लाखांचें अंतर मज-सारख्या तिऱ्हाइताला देखील पाहवणार नाहीं !

माल०:—कां ताईसाहेब, असें तोंडसें फिरविलें ? सांगा, आपल्या पतिराजांचें उत्पन्न किती लाखांचें आहे तें सांगा, आणि करा या विनोदाचें तोंड बंद.

भामि०:—कोणाचा ग पतिराज म्हणतेस ? त्या धैर्यधराशीं मी थोडीच लग्न करणार आहें ? मीं मघांशीं तुम्हांला सांगितलें ना एकदां, त्या दरिद्र्याशीं मी लग्न करणार नाहीं म्हणून; तरी आपलें धैर्यधरजी तुझा पतिराज हें तुमचें तुणतुणें कायम आहेच ! आज सकाळीं बाबांना जें मीं सांगितलें तेंच मी अक्का, पुन्हां तुला सांगतें—

पद ७—राग भूप, ताल त्रिवट.

[" प्रभू उगड्डुण गिनत " या चालीवर.]

धनी मी, पति वरिल कशी अधना । पति जरि अधन, निधनसम; मानी भामा विफल इतर सुगुणा ॥ धृ० ॥ प्रखरपराक्रम वीर भानु भुलवित उषा रक्तवदना । तोचि निकट मग जातां जाळो तिजला; ऐशी भीति मना ॥ १ ॥ [जाते.

कुसु०:—हें काय, ही तर रागावून निघून गेली! बाबासाहेबांनीं मला सांगितलें होतें, धैर्यधरजी ज्या वेळीं देवीच्या दर्शनाला येतील त्या वेळीं भामिनीनें देवीला प्रसाद म्हणून देवीच्या अंगावरील फुलांची माळ धैर्यधरजींच्या हातांत टाकावी.

अक्का०:—हो, हा तर आमचा कुळाचार आहे. माझ्या लग्नाचे वेळीं याच महिषासुरमर्दिनीच्या मंदिरांत सीमंतपूजनाचा समारंभ झाला, त्या प्रसंगीं देवीच्या दर्शनाला जेव्हां तिकडून यायचें झालें, तेव्हां प्रसाद म्हणून मीहि फुलांची माळ तिकडच्या हातावर टाकली होती. पण काय ग कुसुम, आज धैर्यधरजींचें सीमंतपूजन नाहीं, कांहीं नाहीं, मग आतांच कशाला हवी भामिनी येथें ?

कुसु०:—सीमंतपूजन उद्यां आहे. पण आमच्या या नगरींत येऊन घोडयावरून खालीं उतरावयाचें तें प्रथम महिषासुरमर्दिनीचें दर्शन घ्यावयाचें

असें धैर्यधरजींनीं ठरविलें; आणि पहिल्या दर्शनाचे वेळीं प्रसाद देण्याचे निमित्तानें भावी पतिपत्नींची दृष्टादृष्ट व्हावी म्हणून बाबासाहेबांनीं आजच भामिनीनें प्रसाद द्यावा असें मला सांगितलें. (पडद्यांत शिंगें वाजतात.) अग बाई, धैर्यधरजींची स्वारी आली वाटतें! अक्कासाहेब, तुम्ही आतांपर्यंत भामिनीची केलीत येवढी थट्टा पुरे झाली. आतां चला माझ्याबरोबर; भामिनीची समजूत करून देवीजवळ तर तिला आणून उभी केली पाहिजे ना?

अक्का०:—गडे कुसुम, तूंच एकटी जा. भामिनी माझें ऐकेलसें मला कांहीं वाटत नाहीं. माझ्या बोलण्यानें ती उलटी अधिक रागावेल मात्र.

माल०:—कुसुम, तूंच जा एकटी समजूत करायला.

विनो०:—भामिनीनें धैर्यधराशीं लग्न करावें असें अक्कासाहेबांना वाटतच नाहीं; मग त्या ग कसली समजूत करणार? त्यांना भामिनीची समजूत करायला चला म्हणण्यापेक्षां, धैर्यधराला आल्या पावलीं दारांतूनच परत जा, असें म्हणणें अधिक बरें नाहीं का?

कुसु०:—भामिनीचें लग्न मोडायचें आहे वाटतें अक्कासाहेबांच्या मनांत? लग्नमंडप घातला, नवराहि आला, आणि लग्न झालें नाहीं, तर बाबासाहेबांना लोक तोंड तरी बाहेर काढूं देतील का?

अक्का०:—त्याच मंडपांत त्याच मुहूर्तावर भामिनीचें लग्न होईल, समजलीस कुसुम. मी आतां उघड सांगतें त्या भिकारड्या धैर्यधराशीं भामिनीचें लग्न होतां कामा नये, एवढीच काय ती आमची खटपट.

कुसु०:—दुसरा एखादा नवरामुलगा पाहून ठेवला आहे वाटतें?

चंपा०:—पहायचा काय? लक्ष्मीधरजींना विलासधरजींनीं बरोबर आणलेंच आहे!

माल०:—एक लाखाचें उत्पन्न कमी म्हणून पूर्वी मोडलेलें लग्न आतांच्या मंडपांत उरकून घेतलें म्हणजे झालें.

अक्का०:—हा दरिद्री धैर्यधर उगीच मधल्यामध्यें नवरामुलगा होऊन उभा राहिला आहे. या आगांतुकाचें सोंवळेंभाडें बाहेर फेंकून द्यायला तूंहि कुसुम आम्हांला मदत केली पाहिजेस.

विनो०:—आजकाल मी पहातों आहें, जेथें तेथें प्रतिष्ठित आगांतुकांचाच सुळसुळाट अधिक झाला आहे. दोन जिभा कांहीं चाखत असल्या म्हणजे तिसरी जीभ न बोलावितां हजर; दोन डोळे एकमेकांशीं भिडले कीं, तिसऱ्या डोळ्याची पाळत तेथें आहेच म्हणून समजावें; दोन कान जवळ आले म्हणजे भिंत देखील आगांतुकी करून तिसरा कान मध्यें घालते! अक्कासाहेब, या आगांतुकीचा बंदोबस्त करणें अगदीं जरूर आहे, या कामीं कुसुम, तूं देखील मजप्रमाणें अक्कासाहेबांना मदत केली पाहिजेस.

कुसु०:—मी नाहीं मदत करायची. मी अशी जाऊन भामिनीला सांगतें, लक्ष्मीधरजींची तळी उचलण्यासाठीं या सगळ्याजणी धैर्यधराची निंदा करीत आहेत! सगळें नीट समजावून सांगतें, मग पहा देवीचा प्रसाद धैर्यधरजींच्या हातांत टाकायला ती आपोआप धांवत येईल. [जाते.

अक्का०:—विनोदा, तूं तिच्या मागोमाग जा, आणि धैर्यधराची अशी निंदा कर, कीं त्याच्याशीं लग्न करायचें भामिनीच्या मनांत कधीं काळीं येऊं नये.

विनो०:—अक्कासाहेब, आपण निर्धास्त असा. मी धैर्यधराची यथेच्छ निंदा करतों; कारण त्याच्या घरचें अन्न खाण्याचा प्रसंग मजवर कधींच आलेला नाहीं. पाहूं दे तर खरें, माझ्यापुढें कुसुम काय बोलते ती. [जातो.

अक्का०:—मालती, हें लग्न कसेंहि करून मोडलेंच पाहिजे. मला नाहीं वाटत आमच्या ताईला एखाद्या गरिबाच्या घरीं सुख लागेलसें. लक्ष्मीधरजी आमच्या इतके श्रीमंत नाहींत हें खरें, पण चोवीस लाखांच्या उत्पन्नाचीं स्थळें तरी आजकाल कोठें आहेत?

माल०:—ही पहा विलासधरजींची स्वारी आली.

चंपा०:—बरोबर लक्ष्मीधरजीहि आहेत.

अक्का०:—लक्ष्मीधरजीसारखाच राजबिंडा वर आमच्या भामिनीला मिळाला पाहिजे. [विलासधर व लक्ष्मीधर येतात.

लक्ष्मी०:—नाहीं बोवा, आपण कांहीं असला भिकारडा नवरदेव कोणत्याहि जन्मीं पाहिला नाहीं; आणि विलासधरजी, हा दरिद्री तुमचा साडू होणार हें मनांत आलें, कीं तुमची संगति तरी आमच्यासारख्या श्रीमंतांना चालेल कीं नाहीं अशी शंका उद्भवते!

विला०:—हो बोवा असें झालें खरें. त्या दरिद्र्याला मीं मिरवणुकींत पाहिलें आणि लाजेनें माझी मान आपोआप खालीं वांकली!

लक्ष्मी०:—हा दरिद्री धैर्यधर बाहेर सेनापति आणि घरीं साडू ह्या दोन पात्यांच्या कात्रींत तुम्हांला पकडणार! सेनापति या नात्यानें आम्हां श्रीमंतांचा पावलोंपावलीं त्या दरिद्र्याकडून उपमर्द होत आहे तेवढा पुरे नाहीं का झाला? मी जर तुमच्याप्रमाणें बाबासाहेबांचा जावई असतों तर साफ सांगितलें असतें, तसाच प्रसंग आला तर एक बहिणीच्या ऐवजीं दोन्ही बहिणींशीं मी एकटाच लग्न करीन, पण ही दरिद्र्याची ब्याद तुमच्या घरांत नको. विलासधरजी, तुमच्या श्रीमंतीला लागू पाहणारा हा जन्माचा कलंक तुम्ही कसा धुवून टाकणार, सांगा पाहूं.

विला०:—ऐकलेंस, तुझ्या बहिणीचें धैर्यधराशीं लग्न होणार, असा गांवांत पुकारा झाल्यापासून प्रत्येक श्रीमंत मनुष्यानें मला अशीं नांवें ठेवण्यास सुरवात केली आहे. लक्ष्मीधरजी, हा कलंक कायमचा लागणार अशी मला भीति वाटूं लागली आहे.

अक्का०:—इतकें कांहीं भ्यायला नको. आम्हीं सगळयाजणींनीं ताईच्या मनांत खूप भरवून दिलें आहे. फार झालें तर देवीचा प्रसाद घ्यायला आज

ती पुढें येईल पण परवां बोहोल्यावर भामिनी कांहीं उभी नाहीं हें खास समजा. पण लग्नाचा मुहूर्त मात्र वायां जाऊं द्यावयाचा नाहीं.

विला०:—मुहूर्त नाहीं वायां जायचा म्हणा; लक्ष्मीपुत्र लक्ष्मीधरजी आयत्या वेळीं धैर्यधरजींच्या जागीं उभे राहतील बोहोल्यावर; कां लक्ष्मीधरजी, असेंच ना ?

लक्ष्मी०:—मी हजर असलों, ह्मणजे कोणाचें कोठें कांहींहि नडूं द्यायचा नाहीं. अहो तसाच प्रसंग पडला तर दोन–तीन–असतील नसतील तितक्या बहिणींशीं लग्न लावण्याचा माझा हिय्या मीं नुकताच जाहीर केला नाहीं का ? त्या दरिद्रयाची खोड मोडण्याकरितां आणि आपणां सर्वांचा तसाच आग्रह असेल तर मी आपला शब्द खालीं पाडणार नाहीं. अहो, नडूं दिलें तर सर्व श्रीमंतांचा मी म्होरक्या कसला ? नडूं द्यायचा नाहीं, कांहीं काळजी करूं नका. विलासधरजी, आपणाला, मला व इतर सर्व लक्ष्मीपुत्रांना ह्या भिकारड्या धैर्यधराच्या हुकमतीखालीं रणांगणावर वागण्याचा हुकूम जेव्हां पृथ्वीवर महाराजांनीं केला, तेव्हां कोणत्याना कोणत्या तरी कामीं याची पुरी फजिती उडवावयाची असा कट आपण सर्वांनीं मिळून केला नाहीं का ? तुह्मी सर्वजण नको नको ह्मणत असतांना नडूं नये म्हणून, मी आपण होऊन या कटाचा म्होरक्या झालों नाहीं का ? उगीच नाहीं म्होरक्या झालों !–केला, आजपासूनच फजिती उडवायला आरंभ केला. सांगा पाहूं, माझ्या या दागिन्यामुळें त्याची आज थोडीशी तरी फजिती झाली कीं नाहीं ?

विला०:—अहो थोडी कां, चांगली फजिती झाली !

चंपाः—आज त्या मेल्याची कशी फजिती झाली ?

विला०:—तो जर शहाणा असेल तर आजच्या फजितीनें आपणच होऊन लग्नाचा नाद सोडून देईल.

लक्ष्मी०:—मिरवणुकींत त्यानें हे दागिने पहिल्यांदा जेव्हां पाहिले तेव्हां

लगेच तोंड फिरविलें. मला वाटलें अशी फजिती झाल्यामुळें स्वारी तेथूनच पळ काढायच्या रंगांत आहे. पण पक्का निगरगट्ट ! मी म्होरक्याप्रमाणें सर्वांच्या पुढें चाललों होतों तरी तसा माझ्या मागोमाग येत होता !

माल०:—त्या मेल्याची आज कशी फजिती झाली ?

विला०:—फजिती म्हणून काय विचारतां ? लक्ष्मीधरजींच्या अंगावरील या वेळच्या श्रीमंतीकडे पहा ह्मणजे तुमच्या ध्यानांत येईल. असलें पाणीदार टपोरें मोतीं व निवडक हिरे कोणाहि लक्ष्मीपुत्रापाशीं नाहींत. आणि या असल्या हिऱ्यामोत्यांच्या पुतळ्याशेजारीं रस्त्यांतील धुळीचें तें बाहुलें चाललें असतांना त्याची फजिती झाल्यावांचून कशी राहील ?

लक्ष्मी०:—माझे हे अंगावरचे दागिने पाहून सर्व लोक मलाच नवरदेव समजूं लागले ! एक दोघांनीं तर मजकडे बोट दाखवून खुद्द धैर्यधरजीलाच विचारलें, नवरदेव ते हेच का ? अशी फजिती झाली, यंव रे यंव ! त्या फजितींतून धैर्यधर डोकें काढतो न काढतो तों एका सज्जांतील स्त्रिया त्याकडे बोट दाखवून म्हणाल्या, नवरदेवानें इतका भिकारी हुजऱ्या कोठून आणला ? आणखी आतां फजिती व्हायची काय राहिली आहे ?

अक्का०:—बरें झालें, त्याची या मिरवणुकींत पुरी फजिती झाली, हें चांगलें झालें. दरिद्री तो दरिद्री आणि आमची ताई म्हणे त्याला बायको पाहिजे ! अशीच खोड या दरिद्र्याची मोडली पाहिजे. नाहींग बाई ह्या दरिद्र्याच्या घरीं भामिनीला सुख लागणार नाहीं.

विला०:—सुख कसचें लागणार !

पद ८—ताल दादरा.

["भाग्कोलुवेणु" या कानडी चालीवर.]

सेवि रविकरा शीतपुष्पराशिपरि । त्याला कमलमाला; अनल झाला तो निज करि ॥ धृ० ॥ घोर असा वरचि गमत, मुकुल-मृदुल चारु दिसत भामा, मानिल लग्ना मृत्यू, ही चिंता मज खरि ॥ १ ॥

लक्ष्मी०:—हो असें झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. मूर्खासारखा कमरेला तरवार बांधून लग्नाला आला आहे! नवऱ्यामुलीला तलवारीच्या धारेवर काय बळी द्यायची आहे! नवरदेव म्हणून आला तर एखादा तरी दागिना अंगावर नको होता का?

पद ९—ताल धुमाळी.

["कोमलांग ताळकुंन्नडिद" या कानडी चालीवर.]

भाग्यहीन भामिनी खरी। नवरदेव परि मणि न मलिनही शिरीं ॥ धृ० ॥ नकार धनासि भिकार जणु धरी, हिरा नच दिसत न वा कनककण न वा रजतलवही; मलिना अधना कोण वरी। याचनेसि जणु येत धनारी ॥ १ ॥

अक्का०:—खरेंच का, त्याच्या अंगावर एक फुटका मणिदेखील नाहीं?

माल०:—इश्श! त्याचा गळा खरोखर ओकाबोका आहे का?

चंपा०:—इश्श! बोटांत एक देखील अंगठी नाहीं का?

विला०:—खरें आणि खोटें, तो पहा धैर्यधरच बाबासाहेबांच्या बरोबर येत आहे. पाहून घ्या त्याचा गळा मोकळा आहे कीं नाहीं तो!

लक्ष्मी०:—अगोदर माझ्या हातांतील आंगठ्यांवर दृष्टि फेका, नंतर त्याचीं बोटें न्याहाळा; त्याचे बुच्चे कान लक्षांत घ्या आणि नंतर माझा भिकबाळीचा कान धरा मनांत; म्हणजे मग श्रीमंतांत आणि गरिबांत किती अंतर असतें हें तुम्हांला समजेल!

विला०:—पाहून घ्या; हातांत सलकडें, पोची कांहीं आहे?

चंपा०:—इश्श! खरेंच बोटांत एक देखील आंगठी नाहीं! कुत्रें देखील ज्या हाडकाला चघळणार नाहीं असल्या हाडकासारखीं बोटें रुक्ष दिसतात!

माल०:—इश्श! खरेंच गळा मोकळा आहे. एखाद्या विधवेच्या गळ्यासारखा अपशकुनी दिसतो बाई!

अक्का०:—इश्श ! खरेंच डोक्यावर तुरा नाहीं ! धुळीनें मळलेला याचा मंदील तुरा नसल्यामुळें बिनशेंडीच्या संन्याशाच्या डोक्याप्रमाणें अगदीं हिडिस दिसतो ! नाहीं ग बाई माझी ताई कशी सोन्यासारखी आहे, ह्याची बायको नको व्हायला. [बाबासाहेब, धैर्यधर व शीलधर येतात.

धैर्य०:—बाबासाहेब, मी घाई करतों ह्याचें कारण दुसरें तिसरें कांहीं नाहीं. आजच खबर आली आहे, उत्तराधिपति सांप्रतचा दोन महिन्यांचा तह मोडून आमच्या छावणीवर छापा घालण्याच्या तयारींत आहे. शत्रूनें आमच्या छावणीवर छापा घालावा आणि मी इकडे लग्नसोहाळ्यांत गुंग असावें, हें केव्हांहि चांगलें होणार नाहीं. म्हणून म्हणतों, उद्यांचे उद्यां लग्न आटपून मला छावणीकडे परत जाऊं द्या.

बाबा०:—नाहीं हो, दोन दिवस रहा, छावणीकडे कांहीं गडबड व्हायची नाहीं.

विला०:—दोन महिन्यांकरितां लढाई बंद ठेवण्याचा तह झाला आहे ना ?

शील०:—मनांत आणलें म्हणजे तह पाहिजे तेव्हां कोणालाहि मोडतां येतो. उत्तराधिपति तह मोडणार अशीं स्पष्ट चिन्हें दिसत आहेत. कारण दरवडेखोरांचीं सोंगें घेऊन शत्रूनें तह केल्यावरहि चार पांच ठिकाणीं लुटालूट केली आहे.

लक्ष्मी०:—उत्तराधिपति कांहीं इतका कंगाल लागून गेला नाहीं, लढाई जुंपायला दीड महिना अवकाश असतांना आजच आपण होऊन लढाईला पुन्हां सुरवात करील म्हणायला.

शील०:—अहो, हा लढाईंतील डावपेंचांचा प्रश्न आहे. येथें श्रीमंती आणि गरिबी कसली घेऊन बसलांत ?

लक्ष्मी०:—श्रीमंतीवर लढाईंतील बऱ्याच-बऱ्याच कां सगळ्या-गोष्टी अवलंबून असतात. गरिबांना अंतःपुर नाहीं, सुखसोहाळे नाहींत, आणि

शरिराची मिजासहि नाहीं, तेव्हां त्यांना दिवसभर जरी लढाई चालली तरी रात्रींहि पुन्हां तशी चालू रहावी असें वाटणें साहजिक आहे. पण श्रीमंतांची गोष्ट निराळी ! श्रीमंत रात्रीं गरिबाप्रमाणें निरुद्योगी नसतात; आणि रात्रींचे उद्योग निस्तरण्याकरितां दुसऱ्या दिवशीं सूर्य अस्तास जाईपर्यंत त्यांना झोंप काढावी लागते. सूर्य अस्ताला जातो आहे, रात्र पडते आहे, याच्या दरम्यान, घडी अर्धीघडी, पावघडी, लढाई करणें आम्हांसारख्या श्रीमंताच्या प्रकृतीला मानवतें. हे श्रीमंतीचे शोक शत्रूकडील सर्व सरदारांना माहीत आहेत. छाप्याची कल्पना दरिद्र्यांनाच सुचायची. म्हणून म्हणतों, उत्तराधिपति इतक्यांत लढाई सुरू करील, असें मला देखील वाटत नाहीं !

विला०:—खळ पडूं न देतां एकसारखी धडपड करणें हें कांहीं श्रीमंतीचें लक्षण नव्हे.

लक्ष्मी०:—मी सांगतों ना, मी जर शत्रूचा सेनापति असतों तर दोन महिन्यांच्या ऐवजीं दोन वर्षांची सुट्टी घेतली असती.

शील०:—आमच्या पृथ्वीधर महाराजांचें नशीब थोर म्हणून त्यांना असले सेनापति नेमण्याची बुद्धी झाली नाहीं. बाकी चार दिवस सेनापति-साहेबांनीं माझ्या मतें येथें काढावयास कांहीं हरकत नाहीं.

धैर्य०:—तुम्ही कांहीं म्हणा, माझें मन कसें छावणीकडे धांव घेत आहे. बाबासाहेब, सांप्रतच्या लढाईत तनमनधन सर्व तऱ्हेनें आपण मला मदत करीत आहां, तेव्हां रणांगणाकडे परतणाऱ्या माझ्या उत्साहाचे आड आपण विनाकारण याल, असें मी कसें म्हणूं ? मी श्रीमंत नसतांना आपण मला आपली मुलगी देऊं केलीत आणखी माझ्या लढाईच्या हौसेचा आपण गौरव तो काय करणार ? हें सगळें खरें असलें तरी आपण माझें एवढें ऐकाच, उद्यांचे उद्यां लग्न आटपून परवां मला छावणीकडे परत जाऊं द्या.

बाबा०:—याचा विचार उदईक सकाळीं करूं. आतां आपण नुकते

येत आहां; माझी मुलगी भामिनी, आपली भावी पत्नी, या वेळीं आपणाला या महिषासुरमर्दिनीचा प्रसाद देईल; नंतर आपण थोडा वेळ विश्रांति घ्या. पुढचा बेत उदईक सकाळीं शांतपणें करूं. ए अक्का, अग चंपे, ए मालती, भामिनी येथें दिसत नाहीं! जा, बेटा जा, तिला लवकर ये म्हणावें. (अक्का, मालती, चंपा जातात.) आपण देवीचें दर्शन घ्यायचें होतें, इतक्यांत भामिनी येऊन आपणाला प्रसाद देईल.

धैर्य०:—(देवीला नमस्कार करून) बाबासाहेब, हुबेहुब हेच दर्शन मला पूर्वी घडलेलें आहे!

बाबा०:—आपण तर या मंदिरांत प्रथमच आज पाय ठेवीत आहां, आणि हें दर्शन आपल्याला कोठे घडलें?

धैर्य०:—

पद १०—राग सिंधुरा, ताल त्रिवट.

["आयेरी सन गोपी बनवन" या चालीवर.]

माता दिसली समरीं विरहत, नेत सकल नरवीर रणासि ॥ धृ० ॥ मस्तकमाला गुंफित कालमहेश्वरपतिसेवेसि ॥ रणासि ॥ १ ॥ शिकवित भक्ता ही लीला जणुं भीषणयुद्धकलेसि ॥ रणासि ॥ २ ॥

लक्ष्मी०:—(विलासधराशीं एकीकडे) काय गप्पा मारतो आहे! यानें म्हणे लढाईत प्रत्यक्ष महिषासुरमर्दिनी पाहिली! हे गरीब लोक द्रव्याची उणीव झोंकदार शब्दांनीं भरून काढतात. (उघड) काय आपणाला प्रत्यक्ष दर्शन झालें अं!

धैर्य०:—रणांगणावर प्रत्यक्ष महिषासुरमर्दिनीचें दर्शन कोणाला होणार नाहीं? यांत आपल्याला आश्चर्य कसलें वाटलें? अहो, रणांगणावर नेहमींच देवता संचार करीत असतात!

पद ११—राग धानी, ताल त्रिवट.

[" मोरि कर पकरत गई बंगरी " या चालीवर]

रण गगनसदनसम अमरा । शरचपला चमकत, रणरत नर प्रियकर जलधर समजत जल रुधिरा ॥ धृ० ॥ देववदन दिसत सतत समरीं; धरी सुरगण विजया निज करीं; पुण्ययोग समर खचित बहु सुलभ नरा ॥ १ ॥

बाबा०:—अग भामिनी, अग भामिनी, आली का भामिनी? कुसुम, भामिनी कोठें आहे?

कुसु०:—(पडद्यांतून) बाबासाहेब, ही भामिनी येथें दाराआड उभी आहे. आपण बोलवा म्हणजे येईल पुढे.

बाबा०:—(दाराजवळ जाऊन) भामिनी, इतके कांहीं लाजावयाला नको, ये अशी बाहेर.

भामि०—(पडद्यांतून) नाहीं, मी साफ येणार नाहीं. पुन्हां सांगतें, मी साफ येणार नाहीं.

" धनी मी पति वरिन कशी अधना । पति जरि अधन निधन, सम मानीं भामा विफल इतर सुगुणा । "—

बाबा०:—काय पोरीला वेड लागलें आहे! धैर्यधरजी, मी आतां जाऊन घेऊन येतों तिला. असले वेडेचार चालू देतां कामा नयेत. माझें कसें ऐकत नाहीं पहातों.

धैर्य०:—बाबासाहेब, आपण असा त्रास करून घेऊं नका. तिची जर इच्छा नसली तर उगीच जुलमाचा रामराम तिच्याकडून कशाला करवितां? शिवाय झालें हें एका तऱ्हेनें बरेंच झालें. कारण छावणीकडे ताबडतोब परतण्याला आतां हरकत नाहीं. महिषासुरमर्दिनीचें दर्शन म्हणजे युद्धाची सूचना; असें दर्शन झाल्यावर लग्नाला बोहोल्यावर चढण्यापेक्षां छावणीकडे

एकदम परतणें हेंच योग्य. [जाऊं लागतो.

बाबा०:—नका हो, जरा थांबा, मुलगी अल्लड आहे, असा राग करूं नका; मजकडे पहा, रागावूं नका, हा अपमान मी भरून—

धैर्य०:—मला राग आला नाहीं व यांत मी अपमानहि समजत नाहीं. पण मला तुमच्या मुलीशीं लग्नच कर्तव्य नाहीं कारण—

पद १२—राग काफी, ताल त्रिवट.

[" असा हरी रास " या चालीवर.]

अनार्या खास ती समजा। न गणित जी स्वपतिमनपूजित नरवरवरित देवकार्या ॥ धृ० ॥ पुरुष धनुर्धर संसाररथा, सारथिसम भार्या। उलट जरी रथ चाले, येत मरण शौर्या ॥ १ ॥ [धैर्यधर व शीलधर जातात.

बाबा०:—विलासधरजी, हे रागावून गेले! चला, आपण त्यांचें शांतवन करून त्यांना परत आणूं. [जातो.

लक्ष्मी०:—जाऊं दे त्याला छावणीकडे. विलासधरजी, तुम्ही कशाला जातां त्यांच्याबरोबर. चला तुम्ही मजबरोबर. मी आतां बोहोल्याचा रस्ता धरणार; भामिनी लग्नमंडपांत आली कीं, चढलों बोहोल्यावर. [पडदा.]

अंक पहिला समाप्त.



अंक दुसरा.



प्रवेश पहिला.



स्थळ—विलासधराचा तंबू.

[विलासधर व विनोद येतात.]

विनो०:—महाराज, माझी एवढी विनंति ऐकाच; आणि माझ्या मागची ही पायपीट चुकवा. अहो, आज ह्या छावणींत तर उद्यां त्या छावणींत, असें भामिनीताईसाहेबांबरोबर फिरतां फिरतां मला पुरे वाट झाली आहे! तेव्हां म्हणतों, कांहीं तरी युक्ति काढा, आणि भामिनीताईसाहेबांचें लग्न लक्ष्मीधरजीशीं लावून टाका; म्हणजे ताईसाहेबांबरोबर रणांगण तुडविण्याची ही यातायात तरी चुकेल. या ठिकाणीं मोठी लढाई झाली, आणि धैर्यधरजींनीं पराक्रम येथेंच गाजविला, असें कोणीं सांगितलें, कीं प्रहरानुप्रहर तेंच रणमैदान पहात त्या उभ्या रहातात.

विला०:—भामिनीला धैर्यधराच्या पराक्रमाच्या गोष्टी सांगतो तरी कोण?

विनो०:—रणांगणावर या गोष्टी कोणी कोणाला सांगाव्या लागत नाहींत. जरा इकडून तिकडे फिरलें म्हणजे आपोआप ऐकूं येतात.

विला०:—खरें आहे; म्हणूनच भामिनीनें एक महिना रणांगणावर काढावा आणि नंतर पाहिजे तर लक्ष्मीधराशीं लग्न करावें, असा बाबासाहेबांनीं हट्ट धरिला. आतां आली माझ्या ध्यानांत बाबासाहेबांची युक्ति; धैर्यधरजींचे गुणानुवाद एकसारखे भामिनीच्या कानींकपाळीं पडावेत, म्हणून त्यांनीं तिला येथें पाठविलें! आणि काय म्हणतोस, धैर्यधरजींचा पराक्रम तिच्या मनांत भरूं लागला आहे!

विनो०:—होय सरकार. आणि त्याच दिवशीं लक्ष्मीधरजींचें लग्न उरकून घ्यायचें होतें—

विला०:—मी तसेंच करणार होतों, पण त्या बुढ्ढयाच्या अंगांत आयत्या वेळीं लढाईचें वारें शिरलेंना! त्यानें मोडा घातला; आणि पैशाचें महत्त्व अधिक का पराक्रमाचें अधिक, हें पहाण्याकरितां भामिनीला त्यानें रणांगणावर पाठवून दिली. ती कोठें राहिली आहे म्हणतोस?

विनो०:—धैर्यधरजीच्या छावणीशेजारीं कुसुमच्या बागेंत. कुसुमहि बरोबर आहे. भामिनीताईसाहेबांनीं वनमाला असें नांव घेतलें आहे, आणि कुसुमनें पुष्पमाला असें नांव घेतलें आहे.

विला०:—विनोदा, तुझें नाहीं का दुसरें नांव ठेवलें?

विनो०:—म्हातारपणीं रंगरूपाप्रमाणें नांवहि कायमचेंच होऊन बसतें मला आतां अदलाबदलीची हौसच उरली नाहीं. पायांना मात्र एकसारखी जागा बदलावी लागते, तेवढी किटकीट नाहींशी करा म्हणजे झालें.

विला०:—जा, तूं कांहीं काळजी करूं नको; मी त्याच उद्योगांत आहें. भामिनीनें वनमाला नांव कसें धारण केलें आहे, बाबासाहेबांनीं सांगितल्याप्रमाणें छावणींतून ती गुप्तपणानें कशी फिरत असते, धैर्यधरजीकडे तिचें मन कसें झुकूं लागलें आहे, सर्व कांहीं मला पूर्वीच कळलें आहे, आणि या सगळ्यांचा बंदोबस्त मी लवकरच करणार आहें. जा तूं, कांहीं कमजास्त झालें तर मात्र मला ताबडतोब कळीव, जा. [विनोद जातो.] ह्या लक्ष्मीधराचें आणि भामिनीचें लग्न व्हावें कसें? सगळ्या छावणींतून गुप्तपणें संचार करून जर भामिनीनें धैर्यधराच्या गळ्यांत माळ घातली, तर आम्हां सर्व लक्ष्मीपुत्रांच्या तोंडांना काळोखीच लागली म्हणायची! लक्ष्मीपुत्राच्या घरीं भामिनीचा जन्म, तिची थोरली बहीण मला—लक्ष्मीपुत्राला—दिलेली, लक्ष्मीधरासारखा लक्ष्मीपुत्र भामिनीला वरण्याला तयार, धैर्यधर गरीब म्हणून

भामिनीनें त्याला एकदां झिडकारलेंहि, आणि आतां जर का ती पुन्हां त्या भिकारड्याच्या घरांतच शिरली,–मग आम्ही सर्व लक्ष्मीपुत्रांनीं जिवंत तरी कां रहावें? हजार खटपटी लटपटी केल्या पाहिजेत आणि भामिनी लक्ष्मीधरालाच— [लक्ष्मीधर हातांत पेटी घेऊन येतो.]

लक्ष्मी०:—वरील असें झालें पाहिजे. व्हावयाचेंच तसें; त्यांत संदेह बिलकूल नाहीं. आणि आतांचा माझा हा पोषाख पाहिलात म्हणजे तुम्हाला शंकाच राहणार नाहीं.

विला०:—नटला आहां तर खूप!

लक्ष्मी०:—मीं आरशांत जेव्हां हा माझा थाट पाहिला तेव्हां मला देखील वाटलें—

विला०:—काय वाटलें?

लक्ष्मी०:—मी भामिनी झालों असतों तर बरें झालें असतें! मजकडे पाहून तुम्हांला नाहीं वाटत–भामिनी व्हावेसें तुम्हांला नाहीं वाटत? अहो, असला मजसारखा नटलेला नवरा मिळण्याची पर्वणी साधावी म्हणून या जन्मीं नाहीं तर पुढल्या जन्मीं तरी बायकांच्या जन्माला घाल म्हणून सर्व पुरुष परमेश्वराची प्रार्थना करण्यास चुकत नाहींत! स्त्रीजातीची महति या असल्या थाटानें वाढून स्त्रीजात धन्य होणार, असे उद्गार मजकडे पाहून सर्वांच्या तोंडून निघत असतील नाहीं? तुम्हांला नाहीं असें वाटत?

विला०:—मला कांहीं नाहीं वाटत. आतां या सोंगाचा उपयोगच नाहीं. मीं तुम्हांला निरोप पाठविला होता तुमची ती तलवार बरोबर घेऊन या म्हणून, आणि ही पेटी कशाला आणलीत?

लक्ष्मी०:—ही पेटी हिऱ्यामोत्यांच्या दागिन्यांनीं भरलेली आहे! अहो, भामिनीला वश करावयाला तलवार कशाला पाहिजे! बायकांना हस्तगत करायला दागिन्यांचाच भडिमार केला पाहिजे.

पद १३—राग खमाज, ताल त्रिताल.

[" पधपमगरिसा " या सुरावटीचे चालीवर.]

कनकरत हिरा अंगना भजती देवाहुनी, प्रिय नखरा। अलंकारचि बहु सुखद खरा ॥ धृ० ॥ नटुनियां स्त्रिया गमती जणु पेटी गतियुत रत्नधरा। साजे, मग समजा, बहु धन तें तिज नवरा ॥ १ ॥

अहो, ही पेटी म्हणजे छोटी भामिनी समजा. मोठी भामिनी पाहिजे असेल तर ही छोटी भामिनी पुढें केली पाहिजे. मोठी आहे तेथें छोटी आहे, छोटी आहे तेथें मोठी आहे, असें हें त्रांगडें आहे. म्हणून दागिन्यांचा पुरवठा बरोबर ठेवला आहे मग तलवार कशाला पाहिजे?

विला०:—अहो, भामिनी तुमच्या हातची गेली म्हणून समजा. विनोद नुकताच येऊन गेला; त्यानें देखील बातमी भलतीच आणली; म्हणून म्हणतों तुम्हीं तलवार—

लक्ष्मी०:—भलतीच कोणती बातमी! भामिनीचें कांहीं-बरें वाईट—

विला०:—तसें नव्हे. श्रीमंतीच्या जादूनें भामिनी इतक्या दिवस भारलेली होती. आतां पराक्रमहि तिच्या डोळ्यांत जरा जरा भरूं लागला आहे! ह्या वेळीं थोडेंसें शौर्य दाखवून तुम्हीं जर लगट नाहीं केली तर भामिनी धैर्यधराकडे गेली, हें पक्कें—

लक्ष्मी०:—पराक्रम दाखवूं म्हणतां? तें नाहीं आपल्याला जुळायचें. तुमचा तलवारीचा निरोप पोंचला तेव्हां दहा वीस माणसें तलवार हुडकावयाला लावलीं—

विला०:—मग काय तलवार सांपडली देखील नाहीं!

लक्ष्मी०:—अखेरीस सांपडली ती.

विला०:—मग आणलीत कां नाहीं?

लक्ष्मी०:—म्यानांतून बाहेर निघेना, गंजली आहे! मीं खूप खटपट केली. तेव्हां म्हणतों, तलवार दाखविल्याशिवाय जर भामिनी मिळत नसली तर घेऊं दे तिला धैर्यधर. आपल्याला काय बायकांना तोटा! ह्या पेटींतल्या एकेक दागिन्याला एक एक बायको मिळेल; अडांत कोठें?

विला०:—लक्ष्मीधरजी, तुमचें हें बोलणें ऐकून मला हंसावें कीं रडावें कांहींच समजत नाहीं. अहो, द्रव्याची योग्यता मोठी तर खरीच, पण आम्हीं लक्ष्मीपुत्रांनीं जर आमच्यांतल्या चांगल्या चांगल्या स्त्रिया दुसऱ्याच्या घरीं जाऊं दिल्या, तर आम्हांला सोडून लक्ष्मीहि कांहीं दिवसांनीं दुसऱ्याच्या घरीं जाईल. प्रथम बायकांचा पाय बाहेर पडतो, आणि नंतर लक्ष्मीचा पाय बाहेर पडतो. ज्यांना लक्ष्मीचें जतन करावयाचें आहे त्यांनीं बायकांना गमावतां कामा नये. लक्ष्मीहून बायकांची योग्यता अशी अधिक असल्यामुळें तर रामरावणासारख्यांचीं युद्धें झालीं.

पद १४—राग पिलू, ताल दादरा.

["रामको आधार" या चालीवर.]

रामरावणाहि रणा जुंपिलें कसें। कामिनीधनेंचि तया मोहिलें दिसे॥ धृ०॥ कामुका हिरा चमकत बहुत कनक खासें, अमररत्नसकलतेज सुंदरी धरीतसे॥ १॥

अहो, बायका आपणास सोडून गेल्या ह्मणजे सर्वच संपलें. लक्ष्मी जाते, परंपरा तुटते, संसार आणि समाज खरोखर क्षणभंगुर होतो. भामिनीप्रमाणें बायकांची वृत्ति चंचल होऊं न देणें ह्यालाच जीवित ह्मणतात; आणि एकदां का बायकांची वृत्ति चंचल झाली ह्मणजे त्या पुरुषाची, त्या घराची, त्या समाजाची गठडी वळून नरक जवळ आला ह्मणून समजावें. म्हणून म्हणतों, लक्ष्मीधरजी, भामिनीला आपल्या मंडळांतून बाहेर जाऊं देतां कामा नये. अहो, मग आम्हां लक्ष्मीपुत्रांचें महत्त्व काय उरलें!

लक्ष्मी०:—भामिनीला वश करायला माझी ना नाहीं; पण माझें आपलें ठाम मत आहे, तलवारीपेक्षां दागिन्यांचाच ह्या कामीं अधिक उपयोग होतो. तुह्मी बायकांच्याकडे पुरुषांच्या नजरेनें पहातां; मजप्रमाणें बायकांच्या दृष्टीनें भामिनीकडे पहा म्हणजे दागिन्यांचें महत्त्व तुमच्या लक्षात येईल. स्वतःचें मन बायकी केल्याशिवाय बायकांचें कोडें उलगडतां यावयाचें नाहीं. तुम्ही अशी कल्पना करा, की तुम्ही एक तरुणी आहां; आतां पहा या पेटीकडे. (पेटी उघडतो) झालाच पाहिजे मनावर परिणाम ! दागिन्यांच्या जादूचा अंमल चालला चढत तुमच्या डोळ्यांवर ! आतां तुमचे डोळे बसले खिळून ह्या पेटींत !

पद १५—ताल धुमाळी.

[“ यार के घर चल जाये ” या चालीवर.]

साम्य सम जुळतसे, सुगत दिसतसे सममना ॥ धृ० ॥ नव धन सहज मिळत धनवाना, धनजा महिला धनमन माना । वश युवती युवगणा, सुंदर जना रूपमोहना, रसिक अंगना विलसना ॥ १ ॥

आतां सांगा पाहूं, माझा उपाय खरा का तुमचा उपाय खरा ? ही आपली मुद्रा, हे उसासे, काय सांगत आहेत ? स्वतःवरून जग ओळखावें. तुमच्यावर जर इतका परिणाम, तर भामिनीची दशा ह्या पेटीपुढें काय होईल ?

विला०:—लक्ष्मीधरजी, तुम्हांला ह्या साध्या गोष्टी समजूं नयेत ? दागिन्यांच्या लोभामुळें माझी अशी मुद्रा झाली आहे, असें का तुम्हांला वाटतें ? तुमचा एकेक शब्द जसजसा कानांत जात होता, तसतशी खात्री होऊं लागली होती, कीं भामिनीच्या ह्या कामांत आमची फट्फजिती होणार. माझे हे उसासे त्यामुळें आहेत बरें लक्ष्मीधरजी ! मित्रा, मी सांगतों तें थोडे ऐक; अजून बिघडलेली घडी साफ होईल.

लक्ष्मी०:—मीं कधीं ऐकत नाहीं म्हटलें ?

विला०:—ती पेटी अगोदर मिटून टाक. हें पहा, ज्या पुरुषांच्या किंवा बायकांच्या मनांत कांहीं विशेष हेतु शिरलेला नसतो, जे सामान्य ओघांत वहात चाललेले असतात, त्यांच्यावर पैशाचा परिणाम होतो. आम्ही पुरुष ज्याप्रमाणें पैशाकरितां पाहिजे तो धंदा पत्करतों, त्याचप्रमाणें बायकांचें आहे. पैसा असला म्हणजे त्याहि पाहिजे त्याची अर्धांगी व्हावयाला तयार असतात. ही सामान्य स्त्रीपुरुषांची गोष्ट झाली. पण पैशामुळें प्रेम उत्पन्न होतें, असें मात्र समजूं नका. प्रेमाला हे चर्मचक्षूच नाहींत; व त्यामुळें लक्ष्मीची लकाकीहि त्याला दिसत नाहीं,

पद १६—राग–जिल्हा ख्माज, ताल दादरा.

प्रेम ना वसे बहिरंगीं डुलत खुलत जसें प्रेम कार्यवशें ॥ धृ० ॥
चपला धवला मेघकरीं, मुखरूप भिन्न जरी सुखी दिसे ॥ १ ॥
भिन्ना हृदया एक कराया कार्य एक तें हेतु असे ॥ २ ॥

म्हणून म्हणतों. हे बाहेरचे उपाय आतां द्या सोडून आणि भामिनीच्या अंतर्यामीं शिरण्याचा प्रयत्न करा.

लक्ष्मी०:—बरें बुवा. आपण सांगतां तसें आम्ही वागतों. ह्या दागिन्यांचा मारा आम्ही वरून करतोंच, शिवाय तुमचाहि उपाय आंतून योजतों.

विला०:—हें पहा, भामिनीचें लक्ष थोडेंसें शौर्याकडे वळलें आहे.

लक्ष्मी०:—आहे, वळलें आहे, समजलें. आतां मी कोठें आणि कसा शूर होऊं तें सांगा. आपलें काय जातें शूर व्हायला ? दागिनेहि अंगावर घालावेत, शूरहि व्हावें, जें पडेल तें काम करावें. अहो, मनासारखी बायको मिळवावयाला हरकाम्यासारखें राबायला कोणची हरकत ?

विला०:—आतां कसें ठीक बोललांत ! आतां कसें शूर व्हावयाचें तें सांगतों. छावणींत नवी दवंडी पिटलेली तुम्हांला माहीत आहेच.—

लक्ष्मी०:—कोणती नवी दवंडी ?

विला०:—शत्रूच्या लहान लहान तुकडया रात्रीची लुटालूट करण्या करितां फिरूं लागल्या आहेत; अहो असे काय भितां ?

लक्ष्मी०:—येथे आतां येणार आहेत काय लुटालूट करायला ?

विला०:—अहो असे कां भितां ? येथे कोण येतो ? अहो दवंडीची हकीकत मी सांगतो आहें; लुटालूट करायला शत्रु येत असतात; आतां आलेले नाहींत.

लक्ष्मी०:—येत असतात; आतां आलेले नाहींत ना ?

विला०:—नाही.

लक्ष्मी०:—मग हरकत नाहीं. बरें आतां पुढें सांगा तुमची गोष्ट. दवंडी पिटली आहे; पुढे ?

विला०:—दवंडी पिटली आहे. शिवाय भामिनी तिच्या मैत्रिणीच्या बागेत राहूं लागली आहे. तेव्हां मी म्हणतों, मी शत्रूचें सोंग घेतों आणि भामिनीला लुटायला जातों; भामिनी ओरडूं लागली म्हणते तुम्ही एकदम पुढें या, आणि पुरूरव्यानें उर्वशीला सोडविली तशी सोडवा. आलें का ध्यानांत ?

लक्ष्मी०:—कसें म्हणतां; भामिनी ओरडूं लागली म्हणजे मी शूराप्रमाणें तुमच्या अंगावर धावून यावयाचें ? बरें; हें ठीक आहे. पण कायहो, तुम्हीच माझ्याशीं लढूं लागलां म्हणजे ?

विला०:—तसें नाहीं हो; तुम्ही पुढें येऊन माझ्यावर तलवार उपसलीत म्हणजे मी पळूनच जाईन.

लक्ष्मी०:—तुम्ही भित्रे आणि मी शूर, असें दाखवावयाचें ?

विला०:—हो असेंच. म्हणून म्हणत होतों तुम्ही तलवार आणली असतीत म्हणजे माझ्या अंगावर तलवार उपसून कसें धावून यावयाचें तें शिकविलें असतें.

लक्ष्मी०:—तें नको शिकवावयाला. मूळचें पाणी आपोआप बाहेर येईल.

विला०:—तुमची नाहीं तर ही माझी तलवार घ्या, आणि दाखवा पाहूं माझ्या अंगावर कशी तलवार उपसाल ती.

लक्ष्मी०:—ठीक आहे, दाखवतों. तुम्ही भामिनीच्या अंगावर तुटून पडल्यासारखें दाखवा.

विला०:—बरें आहे, भामिनीला मी धरली आहे असें समजा, आतां दरडावून बोलतों कीं, लगेच तुम्ही तलवार उपसा,—ए मुलींनो, एकूणएक दागिने काढून द्या, नाहीं तर प्राणास मुकाल.

लक्ष्मी०:—(कांपत) सगळे दागिने आम्ही देतों, पण आमचे प्राण घेऊं नका, सगळे दागिने घ्या, अंगावरचे घ्या, पेटींतले घ्या——

विला०:—अहो, असें काय करतां ? तुम्ही माझ्या अंगावर तलवार उपसून या आणि म्हणा—

लक्ष्मी०:—हो, तें मी विसरलोंच ! तुम्ही फार दरडावून बोलतां, त्यामुळें माझी अशी धांदल होते. शिवाय तुम्ही उत्तरेकडच्या भाषेंत बोललां नाहींत, म्हणून तुम्ही चोर व मी मोर हें ध्यानांतच राहिलें नाहीं. आतां उत्तरेकडच्या भाषेंत बोला म्हणजे घेतों तुमचा समाचार. (विलासधर तेंच वाक्य उत्तरेकडच्या भाषेंत बोलतो. लक्ष्मीधर कांपत गुडघे टेकून दागिन्यांची पेटी पुढें ठेवून अंगावरील दागिने उतरीत पूर्वीचेंच वाक्य म्हणत राहतो.)

विला०:—हें काय लक्ष्मीधरजी ! अहो तुम्ही शूर आहां, वीर आहां, विसरूं नका.

लक्ष्मी०:—बरी वेळेवर आठवण केलीत. आतां नाहीं चुकायचें, हें पहा, छाप्याच्या वेळेला तुम्ही असें करा, उत्तरेकडच्या भाषेंत कांहीं बोलूं नका. त्या भाषेनें फारच भेदरून गेल्यासारखें होतें. भामिनीच्या अंगावर आतांप्रमाणें वस्सदिशीं ओरडूं नका; बायकाप्रमाणें मृदु बोला, “मुलींनो, दागिने काढून द्या, नाहीं तर प्राणास मुकाल.”

विला०:—भामिनी पुढें आपली अर्धांगी होणार, म्हणून एव्हांपासूनच तिची इतकी काळजी करूं लागलां वाटतें ! मी अंगावर वस्सदिशी ओरडलों आणि तिला भीति वाटली, तर काय बिघडणार आहे ?

लक्ष्मी०:—ती कदाचित् भ्यायचीच नाहीं, पण मी भ्यालों म्हणजे सगळेंच फसेल. म्हणून म्हणतों, तुम्ही मृदु बोला; “ मुलींनो, दागिने काढून द्या, नाहीं तर प्राणास मुकाल.” म्हणजे मी पहा कसा गर्जत तुमच्या अंगावर चाल करून येतों तो ! शिवाय ह्या तुमच्या तलवारीनें जमत नाहीं. माझ्या तंबूंत चला, तेथें माझी गंजलेली तलवार साफ करूं. मग माझ्या अंगांत अवसान येईल.

विला०:—चला तुमच्या तंबूंत जाऊं तेथें मी तुम्हांला सगळें नीट शिकवितों (जाऊं लागतात.) (स्वगत) आम्हां लक्ष्मीपुत्रांची अब्रू संभाळण्याकरितां ह्या भित्र्याला मारून मुटकून शूर बनविला पाहिजे. [जातात.

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—कुसुमच्या घरासभोंवारचा बाग

[धैर्यधर व शीलधर प्रवेश करतात.]

धैर्य०:—हें पहा शीलधरजी, मी अलीकडे थोडे दिवस पाहतों आहें, ह्या घरांत वस्ती पुन्हां झालेली दिसते !

शील०:—आपण मिळविलेल्या विजयामुळें शत्रूचें आतां कांहीं चालत नाहीं, असा विश्वास लोकांच्या मनांत उत्पन्न झाला आहे; आणि लढाई भरांत असतांना शत्रूच्या भीतीमुळें शेतवाडी सोडून गेलेले लोक पुन्हां परत येऊं लागले आहेत ?

धैर्य०:—ह्यांनीं परत यावयाला थोडीशी घाई केली; अथवा घाई तरी कसली ? मजकडूनच चुकलें. लग्नाच्या नादीं भलत्याच वेळीं मी लागल्यानें सैन्याची शिस्त थोडीशी बिघडली, व त्यामुळें शत्रूला फूस मिळाली, बरें झालें, मी लगेच परत आलों; नाहीं तर ह्या चोरट्यांचें प्रस्थ अधिकच माजलें

असतें. आम्ही आज सात आठ दिवस जसा बंदोबस्त ठेवला आहे तसाच बंदोबस्त आणखी थोडे दिवस ठेवला म्हणजे हे चोरटेहि नाहींसे होतील.

शील०:—ह्या चोरांचा बहुतेक नायनाट झालेलाच आहे. कालपरवां त्यांनीं पुन्हां डोकें वर केलें, कारण मेघांनीं चंद्राला झांकून टाकल्यामुळें दोन दिवस काळोखाची त्यांना मदत मिळाली.

धैर्य०:—आजहि मेघ थोडयाच वेळानें ह्या चंद्राला झांकून टाकतीलसें वाटतें.

शील०:—ते पहा ते काळे मेघ कसे चोहोंबाजूंनीं वर चढूं लागले आहेत!

धैर्य०:—आणि चोरांनीं गांठलेला मनुष्य दीन मुद्रेनें जसा मदतीची वाट पहात असतो, त्याप्रमाणें हा चंद्र दीन मुद्रेनें आतां मजकडे पाहूं लागला आहे!

शील०:—खरोखरच चंद्राची ह्या वेळीं दीन स्थिति झालेली दिसते! इतक्या काकुळतेनें आमच्याकडे कां पाहतोस? ह्या मेघांपासून आम्ही तुझें कसें संरक्षण करणार?

धैर्य०:—मेघ जसजसे वर चढत चालले, तसतसा हा बेटा अगदींच भांबावून गेला! पहा कसा एकदम पांढरा फिकट पडला! आपली चंद्रिका कोठें लपवून ठेवूं अशी याला चिंता पडलेली दिसते! (भामिनी बागेंत येते.) शीलधर, ही कोण? पाहिलीस का? ही कोण?

पद १७—ताल दादरा.

["मनुजा सुगुण" या चालीवर.]

चंद्रिका ही जणुं ठेवि या स्नेहें कमलांगणीं । कुमुदबांधव श्यामला मेघा तस्कर मानोनी ॥ धृ० ॥ चंद्रसदननभमंडला मेघांनीं वेढियलें । शोभाधन विपुल तें लपवितां कोपें भरलें । शोधित वेगें दशदिशा भूवरीं सकल आलें । आतां निकरें सरसावलें, दिसत ही या क्षणीं ॥ १ ॥

शीलधर, ही कोण, कोणाची, इतक्या रात्रीं बागेंत एकटीच कां फिरत आहे, ह्याचा शोध केला पाहिजे. चोऱ्या करायला शत्रू रात्रीचे फिरत असतात, हें हिला माहीत नसावें.

शील०:—माहीत नसायला काय झालें? सावध असण्याची ताकीद सर्वांना पोंचली आहे.

धैर्य०:—माहीत असूनहि धिटाईनें फिरत आहे! आमच्या स्त्रियांच्या अंगची ही धिटाई पाहून चोऱ्या करण्यास उद्युक्त झालेले शत्रू आश्चर्यचकित होतील, नाहीं?

शील०:—धिटाईमुळें ही बागेंत फिरत आहे असें म्हणण्यापेक्षां, आपल्या पराक्रमाबद्दल खात्री पटून कोणालाच—बायकांनाहि शत्रूची भीति वाटेनाशी झाली आहे, असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल.

धैर्य०:—शत्रूची भीति हिला वाटत नसली तरी ह्या मेघांची भीति वाटलीच पाहिजे! मेघांकडे हिचें लक्ष नाहीं म्हणून ही तशीच बागेंत उभी आहे. शीलधर, चल, आपण जवळ जाऊं. ही कोण, कोणाची, बागेंत कां, वगैरे सर्व तिला विचारून घेऊं. (जवळ जातात.) शीलधर, विचार, सर्व कांहीं विचार.

शील०:—बाई, आमच्या सैन्याचे मुख्य सेनापति धैर्यधरजी आपणांस विचारीत आहेत; आपण कोण, कोणाच्या, येथें कां, शत्रूची भीति आपणांस वाटत नाहीं काय, कदाचित् पावसानें नाहीं का भिजणार, घरांत आणखी कोण आहे?

धैर्य०:—शीलधर, किती प्रश्न एकदम विचारतोस! चोरांच्या व मेघांच्या भीतीनें ही भ्यालेली दिसते; आणि त्यांत तुझ्या प्रश्नांचा हा भडिमार! भिण्याचें कारण नाहीं; मन मोकळें करून आपली हकीकत सांगा.

भामि०:—महाराज, थोड्या वेळापूर्वी पावसाची भीति होती, पण आता

आपण आल्याबरोबर ते मेघहि मागें परतले !—सर्व सेनेचे मुख्य धैर्यधरजी येथें असतांना चोरांची भीति कोणाला वाटणार आहे ? बाकी चोरांच्या भीतीचा लवलेशहि माझ्या मनाला येथें कधींच शिवला नाहीं; आमच्या ह्या घरांत एक फुटकी कवडी देखील चोरांना मिळावयाची नाहीं.

पद १८—राग–पिलू, ताल दादरा

[" शाम तोरे नयन वा जादु भरे " या चालीवर]

मी अधना, न शिवे भीति मना; योग्या धना चौरचिंतना ॥ धृ० ॥ रवि हिमकरही भययुत ग्रहणीं, भय नच तें दीप-मना, समयीं त्या दीपमना ॥ १ ॥

धैर्य०:—हें सर्व ठीक आहे; पण आपण कोण, कोणाच्या, आपलें नांव काय ?

भामि०:—मला वनमाला म्हणतात. माझी बहीण पुष्पमाला व आमचे बाबा असे आम्ही तिघे या घरांत राहतों. लढाईच्या वेळीं आम्ही दूर लांब राहायला गेलों होतों; तण आमचा उदरनिर्वाहच ह्या बागेवर असल्यामुळें, आणि ह्या बागेशिवाय आमच्याजवळ पैसाआडका कांहीं नसल्यामुळें, आम्हीं घाईघाईनें परत आलों.

धैर्य०:—वनमाले, पैसाअडका म्हणजेच कांहीं धन नव्हे.—तूं व तुझी बहीण पुष्पमाला, तुम्ही दोघीजणी म्हणजे तुझ्या बापाजवळ मोठें धनच आहे, असें समजलें पाहिजे. आणि चोरींत असलें धन हातीं लागण्याचा संभव असल्यावर शत्रु तर चोर होतीलच, पण मित्रांनाहि चोर व्हावेंसें वाटेल.

भामि०:—शत्रूसंबंधाची दवंडी ऐकल्यावर असली कसलीशी भीति बाबांच्या मनांत येऊन त्यांनीं आम्हांला जागें राहण्यास सांगितलें. बाबा दिवसभर बागेंत राबत असतात; त्यामुळें जागें राहण्याचें काम आम्हांलाच करावें लागतें. पण पुष्पमालेला झोंप लागली, त्याप्रमाणें मलाहि झोंप गांठील, या धास्तीनें मी बागेंत जरा फिरत होतें; इतक्यांत आपण येथें आलां.

शील०:—आपण पहारेकऱ्याचें काम करीत होतां–आहां–एकूण ?

भामि०:—हो, तसें म्हणायला कांहीं हरकत नाहीं.

धैर्य०:—शीलधर, बायकांवर पहारे करण्याची पाळी यावी, हें कांहीं ठीक नाहीं. हाच का तुमचा बंदोबस्त ?

शील०:—मीं पहाऱ्याची चौकी येथून हांकेवरच ठेविली आहे. खरें म्हटलें असतां यांनीं पहारा करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. बाई, आपण खुशाल जाऊन झोंप घ्या; आपणास काडीचीहि भीति बाळगायला नको.

भामि०:—मीं थोडा वेळ पहारा केला म्हणून त्यांत काय बिघडलें ?

धैर्य०:—छे ! छे !

पद १९—राग खमाज, ताल दादरा.

["घर जये हो बेहारी" या चालीवर.]

हा युवतिधर्म नोहे। सेना समरीं दुःखासि साहे ॥ धृ० ॥
कठोराघाता सहन कराया, कुसुमकोमला अबलकाया बल न वाहे ॥ १ ॥

भामि०:—असें कांहीं नाही. आम्हां बायकांवर तसा प्रसंगच येत नाहीं, म्हणून तशीं शूरपणाचीं कामें आमच्या हातून होत नाहींत. आम्ही इतक्या दिवस रणभूमीपासून दूर रहात होतों, तेव्हां आम्हांला वाटत असे, ह्या प्रदेशाचे आसपास गेलों कीं भीतीनें पाय लटलट कापूं लागतील ! पण आतां थोडे दिवस येथें राहूं लागलों तों भीति पार नाहींशी झाली !

धैर्य०:—वनमाले, तुझा हट्टच असला तर पहारा कर; पण तूं घरांत जाऊन बंदोबस्तानें रहावेंस, हेंच उचित दिसतें. चला, शीलधरजी, इतर ठिकाणचा तुमचा बंदोबस्त मला नीट तपासला पाहिजे. आम्ही येतों, जरूर पडली तर मोठ्यानें ओरडल्यावांचून राहूं नका, एक हाकेवरच पहारेकऱ्याची चौकी आहे.

भामि०:—बहुतेक जरुरी पडणार नाहीं.

धैर्य०:—देव तसेंच करो.–चला शीलधरजी. (जातांना) मला तुमचा

येथला बंदोबस्त कांहीं पसंत नाहीं.—ह्या वनमालेवर पहारा करण्याची कां पाळी यावी ?

शील०:—(स्वगत) बंदोबस्तासंबंधाच्या सेनापतीसाहेबांच्या कल्पना वनमालेला पाहिल्यापासून बदललेल्या दिसतात !

धैर्य०:—ती पहा अजून घरांत गेली नाहीं; पहारा करीतच उभी आहे !

शील०:—अजून बऱ्याच चौक्या महाराजांना तपासावयाच्या आहेत; दुसरीकडे लवकर गेलें पाहिजे.

धैर्य०:—पण ती अजून तशीच उभी आहे ! मला वाटतें तिला घरांत जा म्हणून सांगावें, आणि आपण पहारा करीत उभे रहावें.

शील०:—महाराज, जरा स्पष्ट बोलतों, अजून तपासणीचें काम फार आहे, सर्व काम आटोपल्यावर मग पाहिजे तर येथें परत येऊं.

धैर्यः०—तसें नव्हे हो; पण ती अजून तेथेंच उभी आहे !

शील०:—महाराज, ह्या वनमालेच्या जागीं जर आपण पहारा करूं लागलां, तर शत्रूंनीं हिच्या घरीं चोरी करण्याच्या ऐवजीं हिनें मात्र आपलें मन चोरलें, असा बभ्रा सर्व सैन्यांत होईल !

धैर्य०:—छत् ! तुमची आपली भलतीच कल्पना ! आपण बंदोबस्त ठीक ठेवला नाहीं. त्यावर पांघरूण घालण्याकरितां ही क्लृप्ति वाटतें ! चला, उचला पाय. (जातांना वळून पाहून) अरे अजून ती तेथेंच उभी आहे ! बरें झालें हा ह्या वेळीं मजकडे पाहत नाहीं. अजून ती तेथेंच उभी आहे ! मी कां बरें हिला वरचेवर वळून पाहतों आहें ?

पद २०—राग खमाज, ताल तिताल.
[" या तव बघुनी " या चालीवर.]

या नव नवल नयनोत्सवा । बघुनी मानस हें अनुभवत
अभिनवा मोहन कोमल भावा ।। धृ० ।। रणस्नेहाची, सुन्दर
युवती । आतां करी समाप्ती । वाटे अखचि हें रिपुहातीं ।
जिंकाया मम जीवा ।। १ ।। [धैर्यधर व शीलधर जातात.

भामि०:—मी ही अशी एका ठिकाणींच कशी खिळून उभी राहिलें आहें! अजून ते पहात आहेत! त्यांच्या डोळयांच्या जादूमुळेंच मला येथून हालतां येत नाहीं. ते पहा, ते पहा, इतके दूरवर गेले तरी पुन्हां मागें वळून पहात आहेत! पण मी कां त्यांच्याच वाटेकडे पहात रहावें! कां म्हणजे? ते पाहत आहेत म्हणून मी पाहतें आहें; नाहीं तर मी कशाला त्यांच्याकडे पाहिलें असतें? बाबांनीं, अक्कानें, सर्वांनीं ज्या ह्या माझ्या दृष्टीला नेहमीं द्रव्यदृष्टि म्हणावें, ती ही माझी दृष्टि याच बाजूला कां लागून रहावी? द्रव्याकडेच माझी दृष्टि लागून रहावयाची, ती मी धैर्यधराकडे एकसारखी पहात राहिलें आहे, तेव्हां हें नवल नव्हे काय? अथवा नवल कसलें!

पद २१—राग झिंझोटी, ताल झंपा.

[" इतना संदेसा मोरा " या चालीवर.]

नयनें लाजवीत बहुमोल रत्ना। जणुं धैर्यधर धरित धनदासम धना ॥ धृ० ॥ नमवी पहा भूमि हा चालतांना। सुचवीत तिज तूंचि मजपुढें निर्धना ॥ १ ॥

[चोरांचे वेषांत विलासधर एके बाजूनें येतो; व दुसऱ्या बाजूनें लक्ष्मीधर हातांत नंगी तलवार घेऊन येतो.]

लक्ष्मी०:—(स्वगत, कांपत) ह्यांनीं ही दाढी लावल्यामुळें ह्यांचें सोंग नवीनच दिसायला लागलें आहे! हे खरोखरचे चोर तर नव्हेत ना! तसें असलें तर माझी धडगत दिसत नाहीं! प्रथम उलगडा करून घेतला पाहिजे. (उघड) अहो, तुम्ही खरोखरचे चोर आहांत कां चोराचें सोंग आणलें आहे?

विला:—एक अक्षर मोठयानें बोल, प्राणासच मुकशील. ए मुली, एकून एक दागिना मुकाट्यानें दिला पाहिजे.

[भामिनी गांगरून तशीच उभी राहते. विलासधर लक्ष्मीधरास खुणावतो लक्ष्मीधर कांपत उभा राहतो, इतक्यांत चोर येतात.]

पहि०:—शाबास शाबास, चांगली शिकार शोधून काढलीत,अरे, तो ओरडेल कदाचित्; तोंडांत अगोदर बोळा घाल.

दुस०:—ह्याच्या भीतीनें का तुम्ही असे स्तब्ध उभे राहिलां! याची वाट प्रथम लावली पाहिजे.

. तिस०:—अरे वा, दागिन्यांनीं कसा फुलला आहे !

चव०:—शेंपन्नास बायकांना लुटलें असतांना जितके दागिने मिळणार नाहींत तितके दागिने ह्या गुलामाच्या अंगावर आहेत.

लक्ष्मी०:—शेंपन्नास कां ? आमच्या गांवांतील सगळ्या बायकांना पुरून उरतील इतके दागिने माझ्या एकट्याच्या अंगावर आहेत.

पहि०:—तुम्ही दोघे त्याला पकडा. आम्ही ह्या मुलीपाशीं कांहीं आहे का तपासतों.

लक्ष्मी०:—अहो विलासधरजी, अहो विलासधरजी, हे खरोखरीचे चोर आले बरें, आतां माझी धडगत दिसत नाहीं. ही तलवार घ्या आणि माझ्या रक्षणाला कोणी तरी धांवा हो धांवा. [तलवार फेंकतो.

पहि०:—विलासधरजी कोण ? अरे, हा आमच्यापैकीं नव्हे; ह्याला पकडूं या प्रथम. (पहिले दोघे विलासधरला पकडतात. ओढाताणींत विलासधराची दाढी त्यांच्या हातांत येते. दुसरे दोघे लक्ष्मीधराला पकडतात; इतक्यांत पडलेली तलवार हातांत घेऊन घराचे दरवाजाजवळ भामिनी उभी राहते.)

विला०:—(स्वगत) बेवकूब सोबती, प्राणाची घेई आहुती.

भामि०:—कुसुम, विनोद, उठा, जागे व्हा. मागच्या दारानें पळा, आणि चौकीवर वर्दी द्या, चोरटे आले आहेत चोरटे. कुसुम, उठा, पळा.

[दोघे चोर भामिनीच्या पुढें तलवार उपसून उभे राहतात.]

पहि०:—एक शब्द बोल; इतक्या वेळ गय केली, ह्या तलवारीला बळी पडावें लागेल.

भामि०:—माझ्या हातांतील तलवारीला तुमच्यापैकीं कांहीं जणांचा बळी दिल्यानंतर तुमच्या तलवारींना मी बळी पडेन. [" कुसुम, विनोद " हें वाक्य पुन्हां मोठयानें बोलते.] [पडद्यांत–अहो पहारेकरी, अहो पहारेकरी, धावाहो धांवा, चोरट्यांनीं आमच्या बागेंतील घरावर दरवडा घातला आहे, धांवाहो धांवा.] [विनोद येतो.

विनो०:—(स्वतःची शेंडी एका हातानें ओढीत) अहो, धांवा, धांवा, आमच्या घरांत चोर शिरले आहेत आणि माझी शेंडी धरून मला ओढीत आहेत; धांवा, धांवा, कोणी तरी मला सोडवा. [जातो.

पहि०:—हें पहा, आतां कदाचित् यांना मदत येऊन पोंचण्याचा संभव आहे. तुम्ही त्या दोघांना त्या झाडाशीं बांधा. आम्ही दोघे हिला आमच्या तलवारीच्या कैचींत अशीच अटकेंत ठेवितों. बांधा त्यांना झाडाला आणि त्यांच्या अंगावरचे दागिने उतरून घ्या. मदत येण्यापूर्वीं तेवढे दागिने तरी हस्तगत केले पाहिजेत. (लक्ष्मीधर व विलासधर यांना झाडाला बांधतात. दागिने काढून घेऊं लागतात.)

तिस०:—काय हे श्रीमंत लोक आळशी आणि ऐदी आहेत ! दागिने काढायला मदत केली तर काय यांचे हात दुखतील वाटतें !

चौथा०:—बायका असते तर यांच्या हातांना श्रम दिले नसते. ए बदमाष, आपल्या हातांनीं दागिने काढ.

लक्ष्मी०:—मारूं नका. आम्ही त्या भामिनीसारखे अडथळा करणारे नव्हेत. आम्हांला उगीच कां मारतां ! सगळे दागिने घ्या.

पहि०:—सर्व दागिन्यांची रास एका जागीं करा.

दुस०:—आज शकून चांगला लागला होता. शंभर पेट्या फोडून जितकें द्रव्य मिळावयाचें नाहीं तितकें एकदम मिळालें !

चौथा०:—शिवाय, या भारवाहकाचें ओझेंहि कमी झालें !

तिस०:—(सर्व दागिन्यांची रास करून) ठिकठिकाणीं पांगलेली संपत्ति एके जागीं गोळा करून पराक्रमी पुरुषाकडे ती वाहून नेण्याकरितां परमेश्वरानें उत्पन्न केलेलीं गोजिरवाणीं गाढवें म्हणजे असले लक्ष्मीपुत्र होत.

भामि०:—अहो, धांवा हो धांवा, ह्या बागेंतल्या घरांवर चोरट्यांनीं हल्ला केला आहे.

पहि०:—ओरड, लागेल तितकी ओरड; आमचें काम बहुतेक आटोपलेंच. पावलांची चाहूल ऐकूं आली! मदत येऊन पोंचली कीं आम्ही पोबारा केलाच. [एका बाजूनें शीलधर व दुसऱ्या बाजूनें धैर्यधर येतात.

धैर्य०:—आतां पोबारा कुठला! ह्या तलवारीला तुमचें रक्त प्यावयाला मिळाल्यानंतर तुमच्या हाडकांना पाहिजे तर आम्ही ह्या बागेंतून बाहेर फेकून देऊं (सर्व लढतात.) नको, वनमाले, नको. तुला जर लढण्याचे श्रम आम्हीं दिले तर आमच्या हातांत तलवारी कशाला?

(सर्व लढतात. इतर चौकीदार येतात; व चोरांच्या मुसक्या बांधतात.)

धैर्य०:—शीलधर, तुम्ही या दरवडेखोरांना घेऊन चौकीवर चला.

[शीलधर चोरांना घेऊन जातो.

लक्ष्मी:०—ऱ्या भागुबाईंना. कशी खोड मोडली गुलामांची! विलासधरजी, तुमचें भाकीत धैर्यधरजींनीं खरें केलें!

धैर्य०:—कोण विलासधरजी! कोण लक्ष्मीधरजी! त्या चोरट्यांनीं तुम्हांला बांधून टाकावें असें! अद्याप आमच्या लष्करांत तुमच्यासारखे लोक आहेत, म्हणून चोरांना असें फावतें! वनमाले, हे फार मोठे गृहस्थ आहेत. लक्ष्मीपुत्र म्हणून नांवाजलेले आहेत. यांना बंदोबस्तानेंच यांच्या तंबूकडे पाठविलें पाहिजे. यांच्या बरोबर द्यायला कांहीं पहारेकरी घेऊन येतों, तोंपर्यंत त्यांना बंधमुक्त कर. [जातो.

भामि०:—लक्ष्मीधरजी, विलासधरजी, तुम्ही चोरी करायला—मला धरून न्यायला—आलां होतां, हें कांहीं धैर्यधरजींना माहीत नाहीं.

लक्ष्मी०:—तें कसें त्यांना माहीत असणार ! आम्हीं दोघांनीं मिळून तो कट केला होता; त्यांना कसा माहीत असणार !

भामि०:—तो बेत धैर्यधरजींना मीं कळवूं नये, अशी जर तुमची इच्छा असेल—

लक्ष्मी०:—हो हीच इच्छा आहे.

भामि०:—आणि तुम्ही माझ्या मदतीला आलां असतांना चोरांनीं तुम्हांला बांधून ठेविलें—

विला०:—अशी नको व्हायला धैर्यधरजींची समजूत. आम्हीं रस्त्यानें सहज जात होतों, चोरांनीं हल्ला करून अवचित निःशस्त्र केलें, आणि मग येथें आणून बांधिलें, आमचा नाइलाज झाला म्हणून ही दशा झाली, अशी धैर्यधरजींची समजूत झाली पाहिजे. भामिनी, तुझी वडील बहीण माझी बायको असून तिच्या संसाराचें मातेरें करणें माझ्या हातचें आहे, हें विसरूं नको. मीं आतां सांगितलें तशीच धैर्यधराची समजूत झाली पाहिजे. नाहीं तर—

भामि०:—तुमच्या या अशा धमकावणीला मी भीक घालणार नाहीं; पण तुमचीच काय, कोणाची बेअब्रू चारचौघांत व्हावी अशी माझी इच्छा नाहीं. तेव्हां आपण म्हणतां तशीच धैर्यधरजींची समजूत होईल. मात्र मी भामिनी आहें, हें त्यांना समजतां कामा नये. माझें आतांचें नांव वनमाला हें लक्षांत ठेवा—

विला०:—कबूल; हें मला कबूल आहे.

लक्ष्मी०:—या तहनाम्याच्या सर्व अटी मलाहि मान्य आहेत.

भामि०:—येथें तहनामा कसला आणि त्याच्या अटी कसल्या !

लक्ष्मी०:—नाहीं; चुकलों आम्ही अगदीं दास आहोंत तुझे असें समज, आणि या संकटांतून सोडीव आम्हांला.

पद २२—राग जिल्हा, ताल धुमाळी.
[" अलि तूं नजर कर " या चालीवर.]

तुज मी शरण, अजि माफ मजला करा । मी सतत धरिन
हे पाय सेवक खरा ॥ धृ० ॥

भामि०:—बाहुलें मी, सूत्रधारा माना धैर्यधरा । करूं नमन
त्या नरबीरा । रिघा शरण त्या जनभीतिहरा ॥ १ ॥

विला०:—रविसम तोचि, हिमकर तुंचि सुखकर साचि तूं
करीं सदय मन, शमे कोप मग सारा ॥ २ ॥

लक्ष्मी०:—तुज मी शरण, (पूर्वोक्त)

भामि०:—ते पहा धैर्यधरजी येऊं लागले; त्यांचीं आर्जवें करा, म्हणजे तुमचे दागदागिने नाहींसे होणार नाहींत व आपल्या अब्रूलाहि धक्का लागणार नाहीं.

विला०:—नाहीं, आतां आम्ही येथें रहात नाहीं. तूंच त्यांना कसें सांगावयाचें तें सांग, आणि आमच्या अब्रूचें रक्षण कर. चला लक्ष्मीधरजी, धैर्यधर येण्यापूर्वी आपलें तोंड येथून काळें करा; चला मजबरोबर.

लक्ष्मी०:—आणि माझे दागिने !—मी हे घेऊन जाऊं का ?

भामि०:—धैर्यधरजी आल्यावर त्यांच्या परवानगीनें घेऊन चला.

विला०:—चला हो, आतां कसले दागिने घेऊन बसलां आहां ?

लक्ष्मी०:—थांबा, जरा थांबा, धैर्यधर येऊं दे. त्यांच्या पाया पडतों, हात जोडतों, शरण जाऊन दागिने मिळवूं—

विला०:—चलाहो, पायां काय पडतां आणि दागिने काय मागतां ? सेनापतिसाहेबांकडून हे दागिने तुम्हांला मिळतील असें तुम्हांस वाटतें ?

लक्ष्मी०:—हातांत भरलेलीं पाया पडण्याचीं कांकणें वाजलीं म्हणजे धैर्यधर असो, का सेनापति असो, का मोठा बागुलबुवा असो, सर्व मऊ

पडतात. अहो, आपल्याजवळची श्रीमंती सर्वांच्या नजरेस पडावी म्हणून बायकांचा नटवेपणा श्रीमंतांना जसा हवासा वाटतो, त्याचप्रमाणें शूर पुरुषाजवळचा दयेचा अलंकार अंगावर घालून घरोघर त्याचें प्रदर्शन करणाऱ्या कांहीं पात्रांची जरुरी थोरामोठ्यांना असतेच. याच कारणामुळें देवहि भक्तावर दया करतो. म्हणून म्हणतों पायां पडून हे दागिने,—

विला०:—चला हो, झाली तेवढी फजिती पुरी नाहीं का झाली? चला मुकाट्यानें मजबरोबर. [लक्ष्मीधरास घेऊन जातो.

भामि०:—या लक्ष्मीधराला द्रव्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं। मला तरी असेंच नव्हतें का वाटत? आज माझ्या डोळ्यांत अंजन धैर्यधरजींनीं घातलें आणि माझी दृष्टि साफ केली.—लक्ष्मीधर म्हणतो त्याप्रमाणें देव भक्तावर मोबदल्याकरितां का दया करतो? दया आणि प्रेम यांचा बाजार असूं शकतो काय? नसतो म्हणावें तर आजपर्यंत, भामिनी, तुझ्या प्रेमाचा लिलांव वीस लाख, पंचवीस लाख, असा कां पुकारला जात होता? पण प्रेम म्हणून ज्याला म्हणतात त्याची आणि माझी इतक्या दिवस ओळख कोठें होती? बाजारी जिन्नस नेहमीं नकली असावयाचा; तशीच माझ्या प्रेमाचीहि इतके दिवस गोष्ट होती. खऱ्या दयेला आणि खऱ्या प्रेमाला केव्हांहि मोबदल्याची जरुरी नसते; कारण दया आणि प्रेम म्हणजेच सुखाचा झरा, त्याच्या पलीकडे आनंदाची पायरीच शिल्लक राहत नाहीं. मग प्रेमी जीवाला कोणचा लोभ शिल्लक रहाणार आणि मोबदला तरी तो कसचा मागणार?

पद्य २३—राग पहाडी, ताल केरवा.

["सखेरी मैंका पिया बिन—" या चालीवर.]

खरा तो प्रेमा ना धरि लोभ मनीं ॥ धृ० ॥ नभिं जनहितरत भास्कर तापत, विकसत पहा नलिनी ॥ ना धरि ॥ पीडित

जन देखतां, स्वसुखा त्यागी दया । जनभयहरण हेंचि सुख, सदया देवराया । दर्शन गुणवंताचें नाचवी प्रेमलहरी गुणरस-पान हेंचि सुख, प्रेम तया नांव जनीं ॥ १ ॥ [धैर्यधर येतो.

धैर्य०:—काय विलासधरजी आणि लक्ष्मीधरजी निघून गेले? मीं या पहारेकऱ्यांना उगीच बोलावून आणलें! जा, तुम्ही आपल्या नाक्यावर पहाऱ्याला जा. ते मजकरितां थांबले कसे नाहींत? मला त्यांची चौकशी करावयाची होती, या छावणींत ते असे रात्रीबेरात्रीं कोणाच्या हुकमानें फिरत होते? मी त्यांना रात्रीच्या बंदोबस्ताकरितां नेमलेले नव्हते; मग ते येथें कसे आले? वनमाले, माझ्या मनांत एक संशय येतो; मला तुला एक प्रश्न विचारावयाचा आहे. खरें खरें उत्तर देशील काय?

भामि०:—विचारायचा होता प्रश्न.

धैर्य०:—(स्वगत) मला भलताच संशय आला! हे लक्ष्मीपुत्र रण-मैदानावर असतांनाहि आपले शोक पुरे करीत असतात, हें कांहीं खोटें नाहीं; आणि याबद्दल मीं कित्येकांना शिक्षाहि केल्या आहेत; पण वनमालेपर्यंत ही गोष्ट येऊन पोंचते, हें प्रथम माझ्या ध्यानांतच आलें नाहीं.

भामि०:—(स्वगत) मी भामिनी आहें, हें यांनीं ओळखलें नाहींना? (उघड) विचार कसला करायचा? विचारायचा होता प्रश्न.

धैर्य०:—(स्वगत) हिचा त्यांच्या चैनीशीं कांहीं संबंध असणें शक्यच नाहीं. एरवीं माझ्या मनानें हिच्याकडे इतकी ओढ घेतली नसती. (उघड) प्रश्न म्हणजे यांना येथें चोरांनीं बांधून ठेवलें कसें?

भामि०:—चोरांनीं त्यांना येथें धरून आणलें. विलाधरजींच्या हातांत तलवार नव्हती; लक्ष्मीधरजींच्या हातांत होती, ती खालीं पडली मग मीं उचलून घेतली. हीच ती तलवार, हिच्या मुठीवर विलासधरजींचें नांव आहे

धैर्य०:—तुझी व त्यांची ओळख आहे काय?

भामि०:—मी त्यांना ओळखतें; पण त्यांनीं मात्र बनमालेला आतांपर्यंत कधींच पाहिलें नव्हतें.

धैर्य०:—(स्वगत) उगीच संशय इतकेंच.

भामि०:—(स्वगत) मी भामिनी आहें यासंबंधाचा संशय आतां मात्र यांच्या मनांतून पार नाहींसा झालेला दिसतो.

धैर्य०:—विलासधरांची व तुझी कोठली ओळख ?

भामि०:—आमची बाग त्यांच्या इनामापैकीं आहे.

धैर्य०:—ते रात्रीचे येथें कसे व कां आले असावेसें तुला वाटतें ?

भामि०:—लक्ष्मीधरजींची चालचलणूक तितकी चांगली नाहीं म्हणतात आणि विलासधरजी थोडे त्यांच्या नादीं आहेत. रात्रीचे बेसावधपणानें कोठें तरी जात असतांना चोरांची व त्यांची गांठ पडली असावी, असें मला वाटतें.

धैर्य०:—असेंच असेल. हे असले प्रकार लष्करांत उपयोगाचे नाहींत म्हणून मीं कितीदां तरी ताकीद दिली आहे. उद्यां त्यांची पुरी चौकशी करून लष्करी सरदारांच्या यादींतून त्यांचीं नांवें काढून टाकलीं पाहिजेत. वनमाले, तुझ्या इतकेंहि ज्यांच्या अंगांत शौर्य नाहीं, त्यांना आमच्या या लष्करांत राहूं देऊन काय करायचें ? बरें झालें त्या भित्र्यांनीं या रात्रीं तलवार तरी बरोबर बाळगली होती; ती त्यांच्या नाहीं तर तुझ्या तरी उपयोगीं पडली. आज खरेंच तूं चांगल्या शूर पुरुषाला साजेल अशी तलवार चालविलीस. वनमाले, माझ्या मनांत असें आलें आहे, सरदारांच्या यादींतून त्या दोघांचीं नांवें कमी करून तुझें नांव त्यांच्या जागीं घालावें, आणि चोरांनीं लुटलेले हे दागिने सरकारांत जप्त करून पृथ्वीधर महाराजांच्या हस्तें तुला बक्षीस द्यावेत. पहा हे दागिने, हे तुला आवडतात का ? चांगले मौल्यवान् आहेत. पहाण्यासारखें जडजवाहीर जर कोठें असेल तर तें लक्ष्मीधरजींच्याच घरीं, अशी ख्याति आहे, आणि मला वाटतें, त्या भित्र्यानें आज निवडकच जवाहीर अंगावर घातलें होतें. पहा, खरोखर हे दागिने

पहाण्यासारखे आहेत. वनमाले, सेनापति या नात्यानें हे दागिने जप्त करण्याचा व त्यांची पाहिजे तशी विल्हेवाट लावण्याचा अधिकार मला आहे. वनमाले, तुझ्या आजच्या शौर्याबद्दल, हे दागिने,—पृथ्वीधरमहाराजांच्या हस्तें बक्षीस देण्याचें तितकें कांहीं कारण नाहीं,—मीच तुला बक्षीस देतों.

भामि०:—महाराज, मला हे दागिने बिलकुल नकोत. आम्ही खेड्यापाड्यांत राहणारीं माणसें; आम्हांला काय करायचे हे दागिने? शिवाय या दागिन्यांचा मला मनापासून तिटकारा आहे.

धैर्य०:—नको म्हणूं नकोस. घे हे दागिने. लक्ष्मीधर तितका चांगला नाहीं; तेव्हां त्याच्या घरची संपत्ति तितकी चांगली नसायची हें खरें, पण तुझ्यासारख्या सुशील कुमारिकेनें या चंचल लक्ष्मीचा स्वीकार केल्याशिवाय ती पावन कशी होणार? चंचलत्वाचा लक्ष्मीला लागलेला डाग तुजसारख्या दागिन्यांची हाव नसलेल्या बायकांच्या सहवासानेंच धुवून जातो. पहा, पदरीं घ्या आणि पवित्र करा, अशा मुद्रेनें ही लक्ष्मी तुजकडे पहात आहे! कर तिच्यावर कृपा कर; नको, अशी दूर होऊं नको; शरण आलेल्यांना असें दूर लोटूं नये.

पद २४—ताल त्रिवट.

["येरानासामी" या कानडी चालीवर.]

दे हाता या शरणागता ॥ ध्रु० ॥ मदविलसितनदगता पंकयुता मुखमलिना घना हो माता ॥ या ॥ १ ॥ चा० ॥ संपदा चपलचरणा । आपदा भोगि नाना । परत ये पद्मसदना ॥ चा० ॥ कुवलय तव मुख तिला; अजि कमला विनवि तुला, मला घे आतां ॥ या ॥ २ ॥

घे, हे दागिने घे. काय तूं ह्यांच्यापासून दूरच! बायकांना दागिन्यांचा इतका तिटकारा, हें प्रथमच मी पहात आहें. वनमाले, दरवडेखोरांच्या त्रासांतून

मीं तुम्हां सर्वांना सोडविलें, हें माझें कामच होतें म्हणा, पण त्याबद्दल जर तुझ्या मनाला कांहीं वाटत असेल, तर माझ्या त्या क्षुल्लक उपकाराचा मोबदला म्हणून या दागिन्यांचा स्वीकार कर.

भामि०:—महाराज, मी या दागिन्यांचा स्वीकार करितें; पण माझ्या तीन अटी आपणास मान्य असतील तर.

धैर्य०:—तुझ्या सगळ्या अटी मला कबूल आहेत. सांग, कोणत्या अटी?

भामि०:—विलासधरजी व लक्ष्मीधरजी यांचीं सरदारांच्या यादींतील नांवें कमी करून माझें नांव घालण्याचा विचार रद्द करावा.

धैर्य०:—ही विलक्षणच अट! बरें कबूल. पुढें?

भामि०:—सांप्रतच्या युद्धांत आपल्या घरचे कर्ते पुरुष पडल्यामुळें जीं कुटुंबें अनाथ झालीं असतील, त्यांना मदत करण्याकडे हे दागिने विकून येईल ती रक्कम खर्च करण्याची मला परवानगी असावी.

धैर्य०:—वनमाले, या दुसऱ्या अटीनें तूं धैर्यधरालाहिं लाजविलेंस; बरें पुढें?

भामि०:—माझी तिसरी अट अशी आहे, आपण आज हे मजवर उपकार केले आहेत त्यांची फेड म्हणून—फूल नाहीं फुलाची पाकळी—माझ्या हातीं आलेल्या या तलवारीचा आपण स्वीकार करावा.

धैर्य०:—वनमाले, बायका दागिन्याकरितां आणि आम्ही लष्करी लोक तलवारीकरितां हापापलेले असावयाचे; तूं दागिन्यांची हौस सोडलीस, त्याप्रमाणें तुला पाहिल्यावर तलवारीची माझी हौस मावळायला पाहिजे होती; पण माझा मूळचा स्वभाव पुन्हां वर डोकें करूं लागला आहे. शिवाय हें तुझ्या हातचें बक्षीस, मी कसा घेणार नाहीं? [तलवार घेतो.

भामि०:—आतां कशी या तलवारीला शोभा आली! माझ्या हातांत ती कशीशीच दिसत होती. महाराज, हे दागिने लक्ष्मीधरजींच्या अंगावर

मीं पाहिलेले आहेत; मला बाई वाटतें, एका तलवारीनें पुरुषांचें रूप जितकें चांगलें दिसतें तितकें असल्या खंडीभर दागिन्यांनींहि दिसत नाहीं.

धैर्य०:—वनमाले, हे दागिने तुझ्याजवळ ठेव. पृथ्वीधरमहाराजांच्या कानावर तुझी ही हकीकत घालून या दागिन्यांच्या दुप्पट रक्कम तुझ्या परोपकाराच्या कामाला मी बक्षीस देववीन. तोपर्यंत हे दागिने तुजपाशीं असेच असूं देत. ठेव, घरांत नेऊन ठेव. तूं आतां खुशाल आपल्या घरांत नीज. आतांपासून ती तैथली चौकी मी या बागेंतच आणतों. मी आतां जाऊन पहारेकऱ्यांना येथेंच पाठवून देतों. [जाऊं लागतो.

पद २५—ताल दादरा.

[" मनसुकरक " या कानडी चालीवर.]

युवतिमना दारुण रण रुचिर प्रेमसें झालें। रणभजना संसारीं असें अमर मीं केलें॥ धृ०॥ रमणीमनहंसा नर साहससरसीं रमवी; शूर तोचि, विजय तोचि, हें शुभ यश मज आलें॥ १॥

[जातो.

भामि०:—(त्याला पाहत)

पद २६—ताल केरवा.

[" तुमसे बचन दे " या चालीवर.]

मला मदन भासे हा मोही मना। मानी जना या भामामना ॥ धृ०॥ करी सनाथा मज; तुडवी हा चरणरजासम मानी मना ॥ १॥ प्रीतचि पाया रणप्रासादा; दे पदसेवा प्रेमी जना ॥ २॥

[पडदा पडतो.

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा.

—:❀:—

प्रवेश पहिला.

स्थळ—अक्कासाहेबांचा महाल.

(अक्कासाहेब व विनोद बसलीं आहेत.)

विनो०:—काय सांगूं अक्कासाहेब, विलासधरजींना पुरें लुबाडलें! अहो बरें झालें, माझ्या अंगावर कांहीं नव्हतें; शेंडीच्या कांहीं केसावरच भागलें! नाहीं तर, विलासधरजींना झाडाला बांधून चोरांनीं जसा चोप दिला, तशी या विनोदाची गत झाली असती. मार खायला विलासधरजी खंबीर, म्हणून जिवंत आले. बाईसाहेब, मला जर तसा मार बसला असता तर मात्र आज तुमच्या दृष्टीस मी पडलों नसतों. अरे बापरे! झाडाला काय बांधून घातलें होतें! आठवण झाली कीं अजून माझ्या पोटांत धडकी भरते; अहो, गोष्टीच्या भरांत येऊन जीभ झपाट्यानें चालू लागली आणि तें पहा, झाडाला बांधून ठेवल्याचें चित्र पुढें राहिलें! (विलासधर येतो.) महाराज स्वतःच आले आहेत, तेव्हां त्यांनाच आपण सगळी हकीकत विचारावी; माझी जीभ अडली.

विला०:—कायरे कसली हकीकत?

विनो०:—मीं सांगायचा नाहीं महाराज. बाईसाहेब, मला जायला परवानगी असावी. लग्नाशिवाय इतर प्रसंगीं बडे लोक कसे चतुर्भुज होतात, याची हकीकत मजसारख्या लहान लोकांनीं सांगत सुटूं नये; कारण हकीकत सांगणारालाच चतुर्भुज करण्यांत यावयाचें. [जातो.

विला०:—(स्वगत) काल भामिनी परत आली आणि तेव्हांपासून

पाहातों आहें, जो तो मजकडे चोरून बोटें दाखवूं लागला आहे. धैर्य-धराशीं भामिनीचें लग्न होऊं दिलें नाहीं, तरच हा काळिमा धुवून निघेल.

अक्का०:—विनोद काय म्हणत होता, तें ऐकणें झालें नाहीं वाटतें ?

विला०:—(स्वगत) आतां बायकोकडून अप्रतिष्ठा होणार. (उघड) विनोद काय सांगणार ? भामिनी जें म्हणते तें विनोद बोलतो, विनोद जें बोलतो तेंच तूं उगाळीत बसतेस ! कळूं द्या तर खरें भामिनीनें कालपासून वाड्याभर कोणती गप्प पिकविली आहे ती.

अक्का०:—आपल्या गळ्यांतली ती मोत्यांची कंठी कोठें दिसत नाहीं ?

विला०:—ती चोरानें नेली. मीच तुला सगळें सांगणार होतों. ह्यांत भामिनीनें काय अधिक सांगितलें ?

अक्का०:—सांगूं का अधिक काय सांगितलें ? मग मात्र एवढा एवढा डोळा करायचें होईल. भामिनी म्हणत होती, चोरांनीं चांगलें प्रायश्चित दिलें—

विला०:—कशाबद्दल ?

अक्का०:—मला वाटलेंच होतें, असे चोरून रात्रीचें फिरायची इकडे संवय लागली आहे म्हणून. तलवारी सुद्धां न घेतां अपरात्रीं कोणच्या अवदसेचें तोंड पहायला बाहेर पडला होतां ?

विला०:—(स्वगत) भामिनीनें आमची बेअब्रू सगळी बाहेर फोडली नाहीं एकूण.

अक्का०:—कां आतां बोलत कां नाहीं ? येथें शहरांत असतांना रोज कांहींना कांहीं नवीन सबब सांगून आम्हां बायकांना फसवावयाला ठीक पडतें ! आज काय लक्ष्मीधरजींच्या घरीं गाणें आहे, उद्यां काय नाटकाचें आमंत्रण आहे, असें म्हणून रात्रीच्या रात्री बाहेर काढणें शोभून जातें ! कोणच्याशा देशांत सांगतात—तशीं नाटकें आमच्या या शहरांत रोज होत नाहींत हें आम्हां बायकांचें भाग्यच समजायचें ! तसें झालें तर मी तर सगळ्या

गाणाऱ्यांना आणि नाटकवाल्यांना शाप देईन, मेल्यांचें देव निसंतान करो.

विला०:—अग, तसें झालें म्हणजे त्या देशांतल्याप्रमाणें नवऱ्यावर पहारा करायला बायकाहि नवऱ्याबरोबरच फिरूं लागतील. दोघेंहि घरांत राहिलीं काय आणि दोघेंहि बाहेर पडलीं काय, अखेर हिशोब एकच.

अक्का०:—असा पहारा करण्याची पाळी एकमेकांवर येण्यापेक्षां, परवा चोरांनीं जसें इकडे प्रायश्चित्त दिलें, तसलेंच प्रायश्चित्त जर शहरांत रात्री अपरात्रीं फिरणारांना अचूक लुबाडून चोर देऊं लागतील, तर किती बायका त्यांना दुवा देतील! उचले, खिसेकापू, यांनीं सज्जनांना त्रास देण्यापेक्षां अपरात्रीं भलत्या माडयांवरून खालीं उतरणारांची नेमकी पगडीच पळवावी—

विला०:—(स्वगत डोळे मिटून) माडींतल्या चोरांनीं पगडी चोरायची शिल्लक ठेविली तर!

अक्का०:—कां डोळे मिटलेसे? माझ्या बोलण्याचा कंटाळा आला वाटतें; म्हणून हें या वेळीं झोंपेचें मिष! बायकांनीं केलेली कानउघाडणी आपणांला नकोशी वाटावयाचीच. करून संवरून पुन्हां निरुपद्रवी सावाची अशी बतावणी करणाऱ्या सोंगाडयांचे डोळे बायकांच्या अंजनानें कसचे उघडणार! झाडाला बांधून ठेवणारे दरवडेखोरच अशांना पाहिजेत. या असल्या फसव्या जगांत चोरांचा आणि दरवडेखोरांचा फार उपयोग आहे.

पद २७—राग तिलक कामोद, ताल दादरा.

["मोरा मेंदीका रंग" या चालीवर.]

चोरा, थोरासम करी उपकार। धनमद चोरि फार॥ धृ०॥
पाप सदा प्रभू नेमी, जाणा, प्रमादकुलमरणा। नियमें किती
अधम नाना मिळविती उद्धार॥ १॥

विला०:—संपलें कीं आणखी कांहीं पुढें आहे? मला कांहीं थोडें बोलूं देशील—

अक्का०:—संपलें माझें, आतां आपण वळा आपलें—

विला०:—हं म्हण चऱ्हाट. नवऱ्याची भीडभाड न ठेवण्याची अशी संधि पुन्हां यावयाची नाहीं. हं म्हण, चऱ्हाट.

अक्का०:—चऱ्हाटच तर काय!

विला०:—चोरांनीं मला झाडाशीं चऱ्हाटानें बांधलें, तसें मीं तुला माझ्या चऱ्हाटांत आतां बांधूं इच्छित नाहीं. मला इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं, तूं जो मला दोष दिलास, त्याला काडीचाहि आधार नाहीं. मी पुराव्याचें माप तुझ्या पदरांत टाकीन. लक्ष्मीधरजींना मी मघाशींच बोलाविलें आहे; ते माझ्या महालांत येऊन बसले असतील. त्यांच्या देखत मी चोरांची हकीकत सांगतों; आणि तूंच त्यांना विचारून खरी का खोटी माझ्या समक्ष पारखून घे. तुझी इच्छा लक्ष्मीधराचें भामिनीशीं लग्न व्हावें—होय ना? तूंच मला हें लग्न जुळवून आणायला सांगितलेंस ना?

अक्का०:—होय, नाहीं कोण म्हणतें आहे? काल भामिनी छावणींतून परत आली, आतां धैर्यधरजींच्या गळ्यांत माळ घालायला फार उत्सुक झाली आहे; पण मला अजून वाटतें, लक्ष्मीधरजीशींच तिचें लग्न होईल तर बरें.

विला०:—तुझ्याच या कामाचे पायीं तसा मी चोरांच्या तडाक्यांत सांपडलों.

अक्का०:—म्हणजे तें कसें?

विला०:—तें सर्व मी लक्ष्मीधरजींच्या देखत सांगेल, आणि मग तुझी खात्री पटेल. आतां मला इतकेंच सांगावयाचें आहे, तुझ्या नवऱ्याची जी फजिती झाली ती तलवार चालविण्यांत मी धैर्यधराहून कमी म्हणून नव्हे, किंवा भलत्याच नादीं लागून आम्ही फसलों असें नव्हे, तर आम्ही लक्ष्मीपुत्र धैर्यधराला त्या दिवशीं—भामिनीचें लग्न ठरत होतें त्या दिवशीं—हंसलों, तें ध्यानांत धरून, सेनापतीच्या अधिकाराचा दुरुपयोग करून, त्या दरिद्र्यानें आमचा चोरांकडून मुद्दाम म्हणून अपमान करविला. त्याचा नीचपणा

पूर्वीपासून जर मीं ओळखला असता तर चोरांबरोबरच धैर्यधरालाहि समोर झाडाशीं बांधून घातलें असतें. आठवण झाली कीं अशी अंगाची लाही लाही होते!

अक्का०:—खरें का हें सर्व? भामिनी तर त्या मेल्याची एकसारखी स्तुतिस्तोत्रें गात आहे!

विला०:—आणि याच गोष्टीचें मला अत्यंत वाईट वाटतें. त्याचा नीचपणा पाहून भामिनीला राग यायला पाहिजे होता; उलट ती त्याच्यावर भाळल्यासारखी दिसते!

अक्का०:—हो! असें झालें आहे खरें; कालपासून एकसारखी माझी आर्जवें करिते आहे, धैर्यधराशीं लग्न करायला भामिनी तयार आहे, असें तूं बाबांना सांग म्हणून.

विला०:—छे! छे! हें लग्न मोडलेंच पाहिजे; एरवीं धैर्यधरानें केलेल्या आमच्या अपमानाची भरपाई होणार नाहीं.

अक्का०:—मी तर पहिल्यापासून या लग्नाचे विरुद्ध आहें.

विला०:—तुझ्या इच्छेप्रमाणें घडून यावेसें तुला जर वाटत असेल, आणि तुझ्या नवऱ्याच्या अपमानाबद्दल जर तुला वाईट वाटत असेल, तर तूं असें कर—

अक्का०:—काय करूं तें सांगा. मी आपल्या शब्दाबाहेर काडीभरहि जाणार नाहीं.

विला०:—मी बाबासाहेबांना सांगणार आहे तसेंच तूंहि सांग.

अक्का०:—काय सांगूं?

विला०:—भामिनीचें लग्न धैर्यधराशीं झालें तर आम्ही तुमचे कोणी नव्हे आणि तुम्ही आमचे कोणी नव्हे. एकमेकांचीं तोंडें देखील पहाणार नाहीं. मीं तर निश्चय केलाच आहे; माझ्या म्हणण्याप्रमाणें जर झालें नाहीं तर भामिनीचें केव्हांहि दर्शन घ्यायचें नाहीं, बाबासाहेबांचेंहि तोंड पहाणार

नाहीं. शिवाय भामिनीला व बाबासाहेबांना शिक्षा म्हणून तुलाहि टाकून देण्यास मी चुकणार नाहीं.

अक्का०:—इतकें कांहीं नको वैतागायला. मी अशी जातें आणि बाबांच्यापाशीं हट्ट धरून बसतें, पंचवीस लाखांच्या जहागिरदाराशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि भामिनी द्यावयाची नाहीं. [जाते.

विला:०—हें बस्तान ठीक बसलें. त्या मूर्खाची स्वारी माझ्या महालांत येऊन बसली असेल; त्याला त्याची नक्कल नीट पढविली पाहिजे. [जातो.

प्रवेश दुसरा



स्थळ—बाबासाहेबांचा वाडा.

(लक्ष्मीधर आणि विनोद प्रवेश करितात.)

लक्ष्मी०:—कायरे विनोदा, मला नीट पाहिलेंस का? नीट पहा, मी पूर्वीसारखाच दिसतों का कांहीं नवा दिसतों?

विनो०:—पूर्वीसारखा म्हणजे?

लक्ष्मी०:—पूर्वीसारखा म्हणजे, तुला माहीतच आहे, त्या दिवसाच्या पूर्वीसारखा. अरे, तो दिवस आतां सर्वांना माहीत आहे. माझ्या सर्व नोकर चाकरांच्या तोंडीं तोच दिवस! कोणाला कांहीं प्रश्न विचारला म्हणजे मला वाटतें, त्याच दिवसासंबंधानें प्रश्न आहे; आणि त्यानें कांहीं उत्तर दिलें तरी मला वाटतें त्याच दिवसासंबंधानें उत्तर आहे. अशा त्या दिवसापूर्वीसारखाच मी दिसतों का फेरबदल झाला आहे?

विनो०:—सर्वांना तो महत्त्वाचा दिवस माहीत असेल; पण मला कांहीं माहीत नाहीं. बाकी आपल्या शरिरांत आज कित्येक वर्षें बिलकूल फेरफार नाहीं. चेंडूसारख्या झालेल्या खुशालचेंडूच्या शरिरांत फरक कसा होणार?

उम्याचे आडवे झालां, तेव्हां लहानपणीं फरक दिसत होता. कोणतीहि आकृति फुगूं लागली म्हणजे तिचें पर्यवसान वर्तुळांत होत असतें. आपल्या शरिराचें वर्तुळ गरगरीत वाटोळें झाल्यावर आतां त्यांत नवीन फेरफार कसचा होणार ?

लक्ष्मी०:—अरे, तसें नव्हे. मी पूर्वी अंगावर दागिने घालीत होतों त्यांत आणि आतांच्या दागिन्यांत कांहीं फेरबदल आहे किंवा नाहीं ?

विनो०:—आपले पूर्वीचे दागिने चोरांनीं लुबाडलेले भामिनीताई-साहेबांपाशीं—

लक्ष्मी०:—बस्स बस्स, तोच महत्त्वाचा दिवस, तो चोरीचा दिवस. बोल, त्या दिवसापेक्षां माझ्या अंगावर अधिक दागिने आहेत कीं नाहींत ?

विनो०:—तें आपण भामिनीताईसाहेबांना विचारा. त्यांनीं ते मोजून घेतले आहेत. मीं नाहीं.

लक्ष्मी०:—पण मला माहीत आहे, माझ्या अंगावर पूर्वी किती होते, आणि आतां किती आहेत ते. सांगूं मी ? पूर्वीच्या प्रत्येक मोत्याच्या व हिऱ्याच्या जागीं दोन मोतीं व दोन हिरे भामिनीच्या दृष्टीस पडतील. विनोदा, मी या वेळीं दशकंठ किंवा सहस्रार्जुन झालों असतों तर बरें झालें असतें. पूर्वीच्या मोत्यांच्या एका कंठ्याऐवजीं आज मी गळ्यांत दोनच कंठे मोठ्या मुष्किलीनें कोंबले आहेत. दशकंठ असतों तर वीस कंठे आणि दहा मिकबाळ्या एकदम घातल्या असत्या. फार बहार उडाली असती नाहीं ? सहस्रार्जुनाप्रमाणें जर हजार हात असते, तर दहा हजार सोन्याचीं कांकणें—पुरुषांच्या कांकणाला सलकडीं म्हणतात.—मीं एकट्या वीरानें आज भरलीं असतीं ! काय करूं रे, एका हातांत सगळीं दहाच कांकणें बसलीं ! विनोदा, देवादिकांत व अवतारी पुरुषांत ज्याप्रमाणें दहा तोंडांच्या व हजार हातांच्या वीरांचीं उदाहरणें आहेत, त्याप्रमाणें दोहोंहून अधिक पाय असलेल्या

एखाद्या नररत्नाचें उदाहरण असलें तर तें मला सांग. काय? कोणी नाहीं? तसलें रत्न होण्याचा मान, देवा, मला प्रथम दे. हे दोनच पाय माझ्या नांवालौकिकाला कमी आहेत असें मला वाटूं लागलें आहे. शिवाय पाय दोनच असल्यामुळें जामदारखान्यांतील सर्व दागिन्यांचें ओझें सोसवत नाहीं. माझेच पाय म्हणून इतकें ओझें वाहूं शकतात! ह्या दोनच पायांनीं आणखी किती दागिण्याचें ओझें वहावें?

पद २८—राग पिलू, ताल धुमाळी.

["पाठीस तिडीक लागली" या चालीवर.]

हा भार सहन होइना। विपुल भूषणा नाहीं गणना॥ ध्रृ०॥
मज दोन पाय, अधिक देईना। देव कसा; त्या नच करुणा॥ १॥

तुला माझें आश्चर्य नाहीं वाटत?

विनो०:—चार पायांनाहि जितकें ओझें सोसवणार नाहीं, तितकें आपण दोन पायांवर वाहात आहां! हें ओझें पाहून, महाराज, आपली मला कींव येते! मीं एखादा धिप्पाड दरवडेखोर या वेळीं असतों, तर किती बहार झाली असती! आपलें ओझें तेव्हांच हलकें केलें असतें! थोडे थोडे दागिने लागूं का उतरायला? म्हटलें ओझें हलकें होईल.

लक्ष्मी०:—छत्! लागला हात लावायला! तूं दरवडेखोरहि नाहींस किंवा भामिनीहि नाहींस. बदमाष चोरटे किंवा बायका आमच्या लक्ष्मीपुत्रांच्या घरांतील हा असला द्रव्याचा भार हलका करीत असतात.

विनो०:—बरें, त्या पहा भामिनीताईसाहेबच अक्कासाहेबांबरोबर इकडे येत आहेत. त्यांच्यापुढें तरी हें ओझें उतरून ठेवा. मी लागूं का गोण्या उतरायला? [भामिनी व अक्का येतात.

लक्ष्मी०:—आज नुसतें दाखवायचें! ही पांचवी खेप भामिनीच्या असा दृष्टीस पडण्याची; थोडा असा तसा फिरून आणखी पांच वेळां दृष्टीस

पडणार, तोंपर्यंत या वाड्यांतच रेंगाळत रहाणार आहें. पाहिलें–पाहिलें–दोघींनींहि पाहिलें. विनोद, त्या दिवसापासून भामिनीकडे माझ्यानें कांहीं पहावत नाहीं, ती पहायला लागली म्हणजे मी असा पायांकडेच दृष्टि वळवून उभा राहतों. तूंच तिच्याकडे पहा आणि तिचें डोळे भरून मला पाहून झालें म्हणजे खूण कर; दुसरीकडे थोडा वेळ काढून पुन्हां तिच्या पुढें पुढें करूं. कर हं खूण. माझ्या आड उभा राहून तूं तिच्याकडे पहा.

अक्का०:—पाहिलेंस भामिनी, मी सांगत नव्हतें; एखाद्या चांगल्या शेतकऱ्याच्या घरीं जशी बाजरी, किंवा ज्वारी असते, तसे हिरेमोतीं लक्ष्मी-धरजींच्या घरीं आहेत म्हणून. असा हा द्रव्याचा पुतळा सोडून तुला तो धैर्यधर कसा आवडतो याचेंच मला राहून राहून आश्चर्य वाटतें!

लक्ष्मी०:—विनोदा, यांच्या अंगावर माझ्याहून अधिक दागिने दिसतात काय? माझ्या नाकांत नथ नाहीं त्यामुळें कमीपणा दिसत असेल! हा असा चेहरा भामिनीला कसा दाखवूं! काय बायका अप्पलपोट्या पहा! ह्यांनीं तेवढ्या नथा नाकांत घालायच्या, आणि आह्मी पुरुषांनीं मात्र नाक टोंचायचें नाहीं. माझें मत असें आहे, ही रूढी पायाखालीं तुडवून पुरुषांनीं दोनहि नाकपुड्या टोंचाव्यात; एरवीं बायकांवर ताण व्हावयाची नाहीं. पुरुषी घाटाच्या नथा घालण्याची सुधारणा अमलांत आणिली पाहिजे. आम्ही बायकांसारखे केस नाहीं का ठेवीत? तिरपा भांग नाहीं का काढीत? मग नथेनेंच काय केलें आहे.

विनो:—आतां बोलूं नका. ताईसाहेब लक्षपूर्वक पाहूं लागल्या.

अक्का०:—अहाहा! किती तरी हे दागिने! काय ह्या हिऱ्यांचें व मोत्यांचें तेज! आमच्या पृथ्वीधरमहाराजांपाशींहि असले व इतके दागिने नाहींत म्हणतात! मला तर त्या कंठ्याकडे पहातच रहावेंसें वाटतें! तुला नाहीं तो आवडत? मधला तो केवढा मोठा —ी हिरा आहे!

विनो०:—आतां येथें उभे नका राहूं, ताईसाहेब रागावल्यासारख्या दिसतात.

लक्ष्मी०:—असें का? येथून पाय काढूं, चल. एक चक्कर फिरून येऊन त्यांच्या दृष्टीस पडूं चल. [लक्ष्मीधर व विनोद जातात.

अक्का०:—अग ते गेले! चल, त्या तेथून चांगले दिसतील.

भामि०:—काय करायचें आहे त्याला पाहून? ते दागिने त्याच्या अंगावर पाहिले म्हणजे मला अगदीं त्याचा तिटकारा येतो.

पद २९—ताल धुमाळी.

["परदेशी संया" या चालीवर.]

धनराशी, दिसतां मूढा पाशीं, सुखवी तुला, दुखवी मला ॥ धृ० ॥ शस्त्र जसें अबलाकराला, रूप जसें तें जोगिणीला, सत्ता सुखरत अधमाला, धन जड जना मदत पतना ॥ १ ॥

हा माझ्या दृष्टीस देखील नको. तूं त्याच्या दागिन्याकडे पहात खुशाल उभी रहा; मी आपली जातें कशी. [जाते.

अक्का०:—काय करावें, हिला किती सांगितलें, लक्ष्मीधराला पाहिलें कीं हिच्या कपाळाला आठया! धैर्यधरानें कोणत्या जादूनें हिला भारलें कोण जाणें! बाबांच्यापाशीं मी हट्ट धरून बसलें—तर कसें होईल—लक्ष्मीधरालाच भामिनी दिली पाहिजे, असा हट्ट कांहीं चालायचा नाहीं तेव्हां असा हट्ट धरावा, नवरदेवाला पंचवीस लाखांची तरी जहागीर ही पाहिजेच—

[कुसुम व दोन दासी येतात.

कुसु०:—पंचवीस लाखांची जहागीर धैर्यधरजींना मिळाली अक्कासाहेब.

अक्का०:—म्हणजे?

कुसु०:—तुम्हांला नाहीं का समजलें? जा ग तुम्ही अगोदर सांगितलें तसें करा. हें बघ माळ्याला म्हणावें हार चांगले झाले पाहिजेत.

अक्का०:—अग कुसुम, ही गडबड आहे तरी काय?

कुसु०:—काय म्हणजे ? धैर्यधरजींना पंचवीस लाखांची जहागीर व तीन चांदांची सरदारकी पृथ्वीधरमहाराजांनीं बहाल केली. आतां सकाळींच बाबासाहेबांना बातमी समजली–हें बघ जामदारखान्यांतून भामिनीचे सगळे दागिने काढून तिच्या महालांत ठेव; जा लवकर. (दासी जाऊं लागतात.) अग ए, हार कसले गुंफायला सांगशील ?

प० दा०:—देवांच्या करितां हार पाहिजेत म्हणून सांगतें; महिषासुर-मर्दिनीला हार घालायचे आहेत आणि तेच हार प्रसाद म्हणून ताईसाहेब धैर्यधरजींना देणार आहेत, याकरितां हार पाहिजे आहेत, असेंच सांगूं ना माळ्यांना ?

अक्का०:—कुसुम, मला कांहींच समजत नाहीं. धैर्यधरजी का आज येथें येणार आहेत ?

कुसु०:—हो, धैर्यधरजी येणार आहेत. बाबासाहेबांना दरबारच्या ताकी-दीचें पत्र आणि धैर्यधरजींचें पत्र, दोनहि यायला एकच गांठ पडली ! आणि धैर्यधरजींना गांवाबाहेर थोडें तरी सामोरें गेलें पाहिजे, म्हणून ते निघूनहि गेले–हें पहा, तूं म्हणतेस त्याचकरितां हार पाहिजेत. मात्र नेहमींचे देवांचे हार असतात तसले बिनवासाच्या फुलांचे, क्षयरोग्यांच्या हातापायांच्या काड्यां-सारखे रोडलेले, तुळशीचीं पानें आणि इतर पत्री यांच्या गर्दीचे आड एखादें फूल दडून बसलें आहे असले चालचलाऊ नकोत. कमालखानी, गेंदेबाज—

प० दा०:—धैर्यधरजींच्या गळ्यांत हार पडला म्हणजे ताईसाहेबांच्या हाताचाच विळखा गळ्यासभोंवतीं पडला आहेसें त्यांना वाटलें पाहिजे, असला हार आणतें. मग तर झालें ? [जाते.

अक्का०:—कुसुम, अगोदर मला सांग, दरबारच्या पत्रांत काय मजकूर होता ?

कुसु०:—दुसरा कोणता असणार ? धैर्यधरजींच्या शौर्यामुळें व शिस्ती-मुळें उत्तराधिपति मेटाकुटीस आला, आणि महाराज ठरवितील त्या अटीवर तह करण्यास तयार झाला. उत्तराधिपतीशीं कोणत्या अटीवर तह करावयाचा

हें सेनापतिसाहेबांचा सल्ला घेऊन ठरविण्याकरितां राजधानीला महाराजांनीं धैर्यधरजींना बोलाविलें आहे; व या प्रसंगीं तीन चांदांची सरदारकी व पंचवीस लाखांची जहागीर लढाईंतील कामगिरीबद्दल बक्षीस म्हणून बहाल करण्यांत येणार आहे. आमच्या या देशांत तीन चांदांचे चार पांचच सरदार आहेत, आणि त्या सरदारांचा जसा सन्मान गांवगन्ना लोकांनीं करायचा असतो तसाच सन्मान धैर्यधरजींचा लोकांनीं ठेवला पाहिजे, अशी पृथ्वीधरमहाराजांचो ताकीद आहे. ही ताकीद येऊन पोंचते न पोंचते तोंच धैर्यधरजीहि आजच येथें येणार, व दोन दिवस आमच्या वाड्यांत मुक्काम करणार, अशी वर्दी आली.

अक्का०:—मग भामिनीनें हार घालण्याची आजच कां घाई ?

कुसु०:—भामिनीला ही सर्व हकीकत कळण्याबरोबर तिनें बाबासाहेबांचे पाय धरले, बापलेकींचें बरेंचसें बोलणें झालें; आणि बाहेर जातांना ही अशी व्यवस्था ठेवायला बाबासाहेबांनीं मला सांगितलें. म्हणून अक्कासाहेब, मी जरा घाईंत आहें.

दु० दा०:—मी कोणचे दागिने जामदारखान्यांतून आणूं ?

कुसु०:—भामिनीचे सर्व दागिने घेऊन ये. अमके आणि तमके याची नको तुला चौकशी.

दु० दा०:—नुसत्या हिऱ्यांचा, का मोत्यांचा, का सोन्याचा, कसला जोड आणूं ?

कुसु०:—आतां नाहीं मला फुरसत कोणचा तें सांगायला; तूं सगळे ने. (दासी जाऊं लागते.) अक्कासाहेब, मला गेलें पाहिजे. बाबासाहेबांनीं सांगितलें आहे, महिषासुरमर्दिनीचें मंदिर लग्नमंडपासारखें सजवून ठेव म्हणून.—अग ए, अशी ये; तुला एक सांगायचें राहिलेंच. भामिनीच्या पायांत घालायला सांखळ्या सोन्याच्या पाहिजेत, त्या आतांच्या आतां घडवून आणा, म्हणून जामदारांना बाबासाहेबांचा हुकूम सांग.

दु० दा०:—घडवून कशाला आणायला पाहिजेत ? बाबासाहेबांनीं कांहीं

तसें नाहीं सांगितलें. थोरल्या आईसाहेबांच्या वेळच्या सोन्याच्या साखळ्या तशाच पडल्या आहेत, त्यांना उजळा द्यायला बाबासाहेबांनीं सांगितलें आहे.

कुसु०:—हो मी गडबडींत विसरून गेलें होतें! तसेंच सांग.

[दु० दा० जाते.

अक्का०:—कुसुम, सोन्याच्या सांखळ्या काय म्हणून ग भामिनीला?

कुसु०:—काय म्हणून म्हणजे? धैर्यधरजी तीन चांदांचे सरदार होणार ना? राजमाता, राजकांता वा राजकन्या यांच्याप्रमाणें तीन चांदांच्या सरदारांच्या बायकांना व मुलींना सोन्याच्या सांखळ्या घालण्याचा हक्क आहे, इतर कोणाला नाहीं, हें अक्कासाहेब, आपण विसरलांत वाटतें! थोरल्या आईसाहेबांचे वडील तीन चांदांचे सरदार म्हणून त्यांच्या सांखळ्या सोन्याच्या.

अक्का०:—आणखी असें सांग—

कुसु०:—मला लवकर गेलें पाहिजे, बाबासाहेबांप्रमाणेंच भामिनीनेंहि मला निक्षून सांगितलें आहे, अगदीं लग्नमंडपासारखें देवीचें मंदिर शोभिवंत दिसलें पाहिजे.

[जाते.

अक्का०:—बाबांच्याजवळ जाऊन धैर्यधरजींना भामिनी देऊं नका, असा हट्ट धरण्याची आतां सोयच उरली नाहीं. अशा मोठ्या पदाला चढून पंचवीस लखांची जहागीर जर धैर्यधरजींना मिळाली असली तर भामिनीनें खुशाल त्यांच्याशीं लग्न करावें. नवरा मुलगा लग्नाच्या वेळेला श्रीमंत असला म्हणजे आम्हां बायकांचें समाधान होतें.

पद ३०—धुमाळी.

["ना छेडोरे मतवालो" या चालीवर.]

गुणी दिसे धनभारें तो नवरा; जनीं वनीं सर्वा धनीं पाही
मनीं नारी नरा ॥ धृ० ॥ दे धनासि, घे सुखासि; हीच रीत,
होत प्रीत; प्रेमझरा धनजलमय सारा ॥ १ ॥

———

प्रवेश तिसरा.



स्थळ—भामिनीचा महाल.

[भामिनी अंगावर दागिने घालीत आरशांत पाहत बसली आहे. कुसुम प्रवेश करिते.]

भामि०:—कायग कुसुम, मी केव्हांची तुझी वाट पहात आहें, आज देखील तुला यायला उशीर व्हावा ना ? •

कुसु०:—आज माझी ग कशाला वाट पहात आहेस ? धैर्यधरजी केव्हां येतील म्हणून वाट पहात असशील झालें !

भामि०:—म्हणूनच तूं जरा अगोदर यायला पाहिजे होतें. अग या दागिन्यांतले कोणचे दागिने मी आज अंगावर घालूं ? मला कांहींच सुचत नाहीं. तूं तरी सांग गडे. ही पाचूची आणि मोत्यांची माळ पदराखालून घातली तर चांगली दिसेल का शालूवरून चांगली दिसेल ? मी निर निराळ्या तऱ्हेनें दोनदां तीनदां घालून पाहिली, कोणचें चांगलें दिसेल, हेंच माझ्या ध्यानांत येत नाहीं.

कुसु०:—पण भामिनी, तुला मी अगोदर विचारतें, तुला हे दागिने ग कशाला ? रानावनांत राहणाऱ्या भोळ्या वनमालेचे अलंकार तुला अधिक शोभतात, असें तूंच म्हणत नव्हतीस का ? धैर्यधरजींनाहि दागिन्यांचा तिटकारा, मग तुला ग कशाला हे दागिने ? फार झालें तर एखाद्या लतेचा कोमल पल्लव तूं कानांवर ठेवावास, किंवा एखादें फूल वेणींत घालावेंस; सांग ना तुला हे दागिने कशाला ?

भामि०:—कशाला म्हणजे ? त्यांनीं जर मजशीं लबाडी केली तर मी तरी कां साधीभोळी रहावें ? तसल्या जादुगाराची खोड अशीच दागिन्यांनीं मोडली पाहिजे. मला त्यांनीं कां फसवावें ?

कुसु०:—अग, धैर्यधरजी अजून यावयाचे आहेत, आणि त्यांनीं तुला फसविलें तें कसें आणि केव्हां?

भामि०:—आले नसले म्हणून काय झालें? मी रात्रंदिवस त्यांना झोंपेंत, स्वप्नांत, जागी असतांना, एकसारखी पहात असतें, आणि इतकें असून प्रत्येक वेळेला आपले नवेच्या नवेच मला दिसतात! माझ्या मनावर छाप बसावी म्हणून इतकीं जर निरनिराळीं सोंगें प्रत्येक क्षणाला ते घेतात, तर उलट त्यांचें मन आकर्षण करून घ्यायला आज एक दिवस तरी हे दागिने घालून होईल तितकें नटणें मला भाग नाहीं का?

पद ३१—ताल दादरा.

["पानी भरेली कोन" या चालीवर.]

पाही सदा मी परि केवि नाथ भासे मला 'नवोनव'॥ धृ०॥
स्वरूपगर्वा करि अदय घावा। दे भूषणसहाया हृतबलहृदया,
डाव हा मांडिला॥ १॥

अग, लढाईंत काय आणि प्रेमाच्या वेळेस काय, जय मिळविण्याकरितां हरएक साधनांचा उपयोग करावा, त्यांत कांहीं वावगें नाहीं. शिवाय, स्वप्नमंदिरांतच कां होईना, तशा त्या रीतीनें दर्शनसुखाचा आस्वाद घेत असतांना मीं त्यांना म्हटलें, मला दागिने कांहीं नकोत, मी एक देखील घालणार नाहीं; पण बाई एवढाले डोळे करून रागावून म्हणायचें झालें, तूं दागिने घातलेच पाहिजेत. मग मी तरी काय करणार कुसुम!

कुसु०:—अस्सें-अस्सें. मग मला कशाला विचारतेस दागिने कोणचे, कसे, कोठें घालूं म्हणून! ज्यांनीं तुला दागिने घालायला सांगितलें, त्यांनाच विचारायचें होतेंस कोणचे आणि किती घालूं म्हणून.

भामि०:—मी त्यांना विचारणार होतें, इतक्यांत बाई त्यांच्याशीं बोलूं नयेसेंच मला वाटलें!

कुसु०:—तें का ?

भामि०:—हें बघ, मी माझा नेहमींचा हिरवा शालू प्रथम नेसले होतें. हा शालू बरा दिसतो का म्हणून मीं विचारलें, तेव्हां हंसून सांगायचें झालें, काळा शालू नेस म्हणून. मग मी तो सोडून हा नेसलें; आणि विचारलें, हा आतां चांगला दिसतो का ? तेव्हां म्हणायचें झालें, नेसत असतांनाच तो अधिक शोभत होता. मला नाहीं बाई आवडली असली थट्टा ! मी लगेच साफ सांगितलें—

पद ३२—राग खमाज; ताल दादरा.

["हमसे ना बोला राजा" या चालीवर.]

विनयहीन वदतां, नाथा, नाहीं मी बोलत आतां ॥ धृ० ॥
रणरुचिरा रीती, ना शोभे प्रेमा ती । विनयवती मी कांता
नाथा ॥ १ ॥

तेव्हांपासून कीं नाहीं त्यांचें आणि माझें भाषण नाहीं. मी त्यांच्याशीं असा अबोला धरिला, याचें मला वाईटहि वाटलें; कारण त्यानंतर मीं किती प्रयत्न केला, पण त्यांची मूर्ति डोळ्यापुढें उभीच न राहिल्यामुळें त्या काल्पनिक दर्शनसुखालाहि मी आंचवलें ! म्हणून कुसूम, तुला विचारतें, ही रत्नमाला पदराखालून असूं दे कीं वरून असूं दे ? सांग बाई लवकर.

कुसु०:—एकदां वाटतें पदराखालून असूं दे, एकदां वाटतें पदरावरून असूं दे. अंगातल्या हिरव्या चोळीच्या शेजारीं ही पाचूची माळ कशीशीच दिसेल, काळ्या शालूवरच ही शोभेल. पण जर ती माळ वरून घातलीस तर ही फुलांची माला कोठें घालणार ?

भामि०:—कोठें म्हणजे ? त्यांच्या गळ्यांत.

कुसु०:—हो, खरें, मी विसरलेंच. पहा ही माला तुझ्या मनाजोगती झाली ना ? तुझें हृद्गत धैर्यधरजींना कळविण्याला ही बिलकूल कसूर करणार नाहीं.

भामि०:—एवढी मोठी, इतकी ऐटबाज, आणि जरतारांनीं नटविलेली

कशाला ग माळ आणलीस ? अग, या असल्या माळेचें कसब तुला माहीत नाहीं. प्रियकराला निरोप कळविण्याकरितां असल्या मालेला पाठविलें, आणि मजसारख्या साध्याभोळ्या मुलींना तोंडघशीं तिनें पाडलें नाहीं, असें आजपर्यंत कधीं झालें आहे का ?

पद ३३—राग जिल्हा; ताल दादरा.
[" दर्सन मै ना भई " या चालीवर.]

सवतचि भासे मला । दूती नसे ही माला ॥ धृ० ॥ नच एकांतीं सोडी नाथा, भेटूं न दे हृदयाला ॥ १ ॥

मला नाहीं आवडत ही माला ! [फेकून देते.

कुसु०:—अग हें काय भामिनी ? धैर्यधरजींच्या गळ्यांत घालण्याकरितां ही आणली आहे हो !

भामि०:—मी ही माळ त्यांच्या गळ्यांत घालावयाचीच नाहीं. महिषासुरमर्दिनीच्या रोजच्या पूजेला असते, तसली साधी, थोड्या फुलांची, आणि पुष्कळ पत्रीचीच माळ मी त्यांच्या गळ्यांत घालीन. अग, देवतांना आणि प्रियकरांना तसलीच माळ अर्पण केली पाहिजे. माळेंतच जर देवाचें मन गुंतून राहिलें, तर मग भक्ताकडे कसची दृष्टि वळणार ? [विनोद येतो.

विनो०:—ताईसाहेब, बाबासाहेब, धैर्यधरजी, वगैरे सर्व मंडळी इकडेच येत आहेत; बाबासाहेब म्हणाले, प्रथम या महालांत बसूं आणि मग महिषासुरमर्दिनीच्या दर्शनाला जाऊं.

कुसु०:—होय गडे, मजपाशीं देखील बाबासाहेब असेंच सकाळीं म्हणाले होते; आणि तें तुला सांगण्याकरतांच मी येथें लगबगीनें आलें.

भामि०:—आणि तें आतां सांगते आहेस ! बरी आठवणीची घड आहेस ग !

कुसु०:—अग, तुझ्या त्या काल्पनिक प्रेमकलहाचे प्रवाहांत मी वाहत गेल्यामुळें मला भानच राहिलें नाहीं. विनोदा, उचल पेटी, हा आरसा उचल, आणि ने हें सगळें पलीकडच्या महालांत.

भामि०:—अरे, उचल लवकर. चल त्या महालांत. कुसुम, अजून किती दागिने घालावयाचे राहिले आहेत. आतां माझ्या अंगावर चटचट सगळे दागिने घाल हं; असेंच कां, तसेंच कां म्हणून विचारीत बसूं नको. [भामिनी व कुसुम जातात.

विनो०:—अरे, या आपल्या तशाच हात हालवीत गेल्या! एखाद-दुसरा तरी जिन्नस उचलून न्यायचा होता! श्रीमंतांच्या मुली, इकडची काडी तिकडे करतील तर शपथ! मी सांगायला आलों धैर्यधरजी आले म्हणून, तें मलाच यांनीं वेठीला धरलें. अरे हे तर आलेच; नेलें पाहिजे सगळें.

[दागिने वगैरे घेऊन जातो. धैर्यधर, शीलधर, विलासधर, बाबासाहेब व लक्ष्मीधर येतात.]

धैर्य०:—आमच्या पृथ्वीधरमहाराजांसारखे उदार पुरुष क्वचितच दृष्टीस पडतात. त्यांनीं मला जी पंचवीस लाखांची जहागीर व तीन चांदांची सरदारकी दिली, ती त्यांच्या उदार स्वभावाचें फल होय. रणांगणावर मीं असें कोणचें शौर्य दाखविलें कीं त्याबद्दल त्यांनीं मजवर असें प्रसन्न व्हावें?

बाबा०:—माझ्या हिशोबानें जर विचाराल तर आपण बजावलेल्या कामगिरीच्या मानानें पंचवीस लाखांची जहागीर कमीच होय.

शील०:—तीन चांदांच्या सरदारकींत नांव घातलें हें योग्यच झालें, पण तीन चांदांच्या सरदारांना जेवढी जहागीर असते, तेवढी सेनापति-साहेबांना मिळावयाला पाहिजे होती.

बाबा०:—महाराजांनीं आपणाला पन्नास लाखांची जहागीर देऊं केली होती, आणि आपण ती घेण्याचें नाकारलें, असें म्हणतात; तें खरें का?

धैर्य०:—महाराजांनीं मला पन्नास लाखांची जहागीर देऊं केली होती, हें खरें आहे; पण मींच नको म्हणून सांगितलें. मला पन्नास लाख घेऊन करायचें काय?

लक्ष्मी०:—(स्वगत) दौलत मिळाली तरी ती खर्च कशी करावी हें समजायला पिढीजाद श्रीमंती असावी लागते.

धैर्य०:—महाराजांनीं एकंदर एक कोटीचें उत्पन्न ह्या प्रसंगीं सैन्यांत वांटण्याकरितां काढलें होतें; त्यांत पन्नास लाखांचें मी घ्यावें व पन्नास लाख सैन्यांत वाटावें, अशी ताकीद झाली. मी माझ्या हाताखालच्या लोकांची कामगिरी तपासून पाहूं लागलों तों माझ्याहून प्रत्येकानें अधिक शौर्य दाखविलेलें; तेव्हां सगळेंच कोटीचें उत्पन्न सैन्यांत वाटून दिलें. सेनापतीनें शूर सैनिकांचें पूजन अशा रीतीनें प्रथम करणें फार जरूर असतें.

पद ३४—ताल त्रिवट.

[" दुःखी मी जन्मलें " या चालीवर.]

शूरा मी वंदिलें; धारातीर्थीं तप ते आचरती; सेनापतियश याचि बलें ॥ धृ० ॥ शिरकमला समरीं अर्पिती; जनहित-पूजन वीरा सुखशांती; राज्य सुखी या साधुमुळें; शूरा मी वंदिलें ॥ १ ॥

विला०:—सैन्याच्या करामतीवरच सेनापतीचा मोठेपणा अवलंबून असतो; तेव्हां आपण त्यांचें पूजन प्रथम केलें हें योग्यच झालें.

शील०:—अहो, खरें बोलावयाचें म्हणजे सेनापतीच्याच करामतीवर सैन्याचें शौर्य अवलंबून असतें. शरिराला जसे डोळे, तसा सैन्याला सेनापति. सेनापति जर चांगला नसला तर सैन्याचें शौर्य अंधळें होतें आणि तेव्हांच एकाद्या खड्यांत पडतें.

बाबा०:—ही कशाला वाटाघाट? धैर्यधरजी, खरें सांगतों, आपणाला तीन चांदांची सरदारकी मिळालेली पाहून मला मनापासून आनंद झाला. तीन चांदांचे सरदार आमच्या राज्यांत तीन चारच उरले आहेत, आणि त्यांची घराणीं पराक्रमांत आतां मावळल्यासारखीं आहेत. तेव्हां तीन चांदांच्या एका नवीन दैदीप्यमान घराण्याचा प्रारंभ आपल्यापासूनच होत आहेसें पाहून कोणाला आनंद होणार नाहीं?

धैर्य:०—बाबासाहेब, मजवरील आपल्या प्रेमामुळें आपणाला तसें वाटतें. अशा प्रेमळ स्नेहाची संगत, हेंच जगांत सर्वांत मोठें सुख आहे. बाबासाहेब, पांच वर्षांपूर्वी या लढाईस जेव्हां सुरुवात झाली, त्या वेळचे छावणींतले आपले दिवस आठवतात काय? त्या वेळीं आपल्या हाताखालीं मी प्रथम सैन्यांत दाखल झालों. युद्धाचीं पहिलीं तीन वर्षें आपण रणांगणावर असतांना मजवर एकसारखें प्रेम केलेंत; पुढें शरिराला स्वस्थता न राहिल्यामुळें आज दोन वर्षें घरीं बसल्यावरहि माझ्या पराक्रमाचें कौतुक करण्यांत व मला द्रव्याची मदत करण्यांत आपण धन्यता मानलीत. बाबासाहेब, गेलीं दोन तीन वर्षें मी विचार करितों आहे, असें अकृत्रिम प्रेम मजवर करण्याचें कारण काय? पूर्वजन्मींचा लागाबांधा याशिवाय मला तर दुसरें कारण सांपडत नाहीं. बाबासाहेब, आपल्या प्रेमाची फेड मी कशी करूं, तें मला सांगा. या प्रश्नाचें उत्तर आपल्या तोंडून ऐकण्याकरितांच पृथ्वीधरमहाराजांचें दर्शन घेण्यापूर्वी मीं दोन दिवस येथें मुक्काम केला आहे. सांगा, मोकळें मन करून सांगा, मीं आपलें कोणचें हित करूं, महाराजांकडून आपणाला कितीची जहागीर देववूं, कोणचा किताब देववूं, सांगा.

बाबा०:—धैर्यधरजी, हल्लीं आहे याहून अधिक जहागिरीची मला जरुरी नाहीं, आणि कोणत्या किताबाची इच्छा नाहीं. कोणचें हित करूं म्हणून विचारतां; तर एवढीच विनंति आहे, माझी मुलगी भामिनी—

विला०:—हं हं बाबासाहेब, हें काय भलतेंच! भामिनीनें पूर्वी सेना-पतिसाहेबांचा अपमान केलेला विसरलांत वाटतें! तिचें नांव काढूं नका यांच्यापुढें, सेनापतिसाहेबांना राग येईल.

लक्ष्मी०:—बाबासाहेब, ती पूर्वीची आठवण नको. भामिनीनें धैर्य-धरजींना दिलेल्या शिव्यांची आठवण झाली म्हणजे सेनापतिसाहेब रागानें त्या दिवशींसारखे निघून जायचे!

बाबा०:—आपण जरा गप्प बसा. धैर्यधरजी, माझी एवढीच विनंति

आहे. त्या दिवशीं माझ्या मुलीनें आपला केलेला अपमान विसरून जा; त्या दिवशींच्या अल्लडपणाबद्दल तिलाहि आतां फार वाईट वाटत आहे. तेव्हां पूर्वीचें सगळें विसरून भामिनीला पदरांत घेऊन पवित्र करा; एवढेंच आपल्यापाशीं माझें मागणें आहे.

धैर्य०:—बाबासाहेब,

पद ३५—ताल दादरा.

[" सुगर पिया प्यारी " या चालीवर.]

धनिकसुता कांता न योग्या मना । समरप्रीति गमे सवत तिला । कांता ॥ धृ० ॥ धनिकसुतागर्व हराया । समरभू दे विजया ॥ १ ॥ करिन सुखी अधना बाला । तरिच वशा युद्धकला ॥ २ ॥

बाबासाहेब, माझी पंचवीस लाखांची जहागीर मागा; ती मी तुम्हांला देतों. तीन चांदांची सरदारकी मागा, माझ्या मस्तकावर ठेवण्याकरितां पृथ्वीधर-महाराजांनीं तीन चांदांची पगडी पुढें केल्यावर ती तशीच्या तशी आपल्या मस्तकावर ठेवतों; पण आपल्या मुलीचें पाणिग्रहण करण्यास मला सांगूं नका. कारण त्या दिवशीं 'धनी मी पति वरिन कशी अधना' हे तिच्या तोंडचे शब्द जेव्हां माझ्या कानांत पडले, त्याच वेळीं मीं निश्चय केला, करीन लग्न तर एखाद्या गरिबाच्याच मुलीशीं करीन.

पद ३६—राग अडाणा; ताल झंपा.

[" दुःखीं जन्म दवडिसी " या चालीवर.]

धिक्कार मनसाहिना ॥ धृ० ॥ अपमानशल्य तें । विषसमचि जीवना ॥ अजर जणुं भासते । कुवचनें ताडना ॥ १ ॥ चढवीन विभवा । अधनाची ललना । हा मार्ग बरवा । मानापमाना ॥ २ ॥

नको बाबासाहेब, या कामीं मला आग्रह करूं नका. शीलधरजी, माझें

नशीबच कांहीं चमत्कारिक दिसतें; यांच्या घरीं यायची ही दुसरी खेप, या वेळींहि यांचें मन दुखविण्याचें माझें कपाळीं आलें आहे. दोन दिवस आपल्या प्रेमांत सुखानें जातील म्हणून येथें आलों तों पहिल्याच भेटीला हा असा प्रकार! नका, बाबासाहेब, अशा दीन मुद्रेनें मजकडे पाहूं नका. मी करतों आहें हें बरोबर आहे, असें कांहीं दिवसांनीं तुमच्याहि लक्षांत येईल; शीलधरजी, आतां या वाड्यांत रहावेंसें मला वाटत नाहीं. गांवाबाहेरच्या अंबराईत आज डेरे द्या, आणि उद्यांच येथून आपण पुढें कूच करूं. बाबासाहेब, आपल्या वाड्यांतील महिषासुरमर्दिनीचें दर्शन घेऊन मला येथून जाण्याची परवानगी असावी. चला, शीलधरजी, देवीच्या दर्शनाला जाऊं. [शीलधर व धैर्यधर जातात.

बाबा०:—असा दुःखाचा प्रसंग मजवर यापूर्वी कधींच आला नव्हता.
[जातो.

विला०:—औषधावांचून खोकला गेला! लक्ष्मीधरजी, आतां भामिनी तुमची.

लक्ष्मी०:—माझ्याशिवाय, आतां तिला कोण नवरा मिळणार?
[विला० व लक्ष्मी० जातात.

(भामिनी व कुसुम प्रवेश करतात.)

भामि०:—कुसुम, मला आज केवढी आशा वाटत होती, सुखाचे पर्वताचे शिखरीं पोंचल्यासारखें मला झालें होतें; पण आतां एकदम त्या शिखरावरून खालीं ढकलून दिल्यासारखें मला झालें आहे! नाहीं, अजून मला आशा आहे. गरिबाच्या मुलीशीं लग्न करण्याचा त्यांचा निश्चय आहे ना? मीच ती गरिबाची मुलगी कां होऊं नये? कुसुम, चल आपण पुन्हां गरीब वेष धारण करूं. तूं पुन्हां पुष्पमाला हो आणि मी वनमाला होतें. चल, रणांगणाशेजारच्या तुझ्या त्या बागेंत आपण रहावयास जाऊं. त्या दागिन्यांचे प्रकरण पृथ्वीधरमहाराजांच्यापर्यंत नेण्याच्या मिषानें सेनापतिसाहेबांच्या छावणींत आपण जाऊं आणि विजयी सैन्य ज्या वेळीं राजधानीकडे

जाईल त्या वेळीं सैन्याबरोबर राहून गरिबांच्या मुलींच्या वेषांत धैर्यधरजींचा लोभ संपादन करूं. कुसुम, हे दागिने माझ्या अंगावरचे काढ आणि आतांपासून गरिबाची मुलगी होऊं द्या. या मेल्या दागिन्यांनींच आज मला अपशकून केला. दागिन्यांच्या या हौसेला मी यापुढें कधीं वरें डोकें करूं द्यायची नाहीं. व्हा मेल्यानों तुम्ही माझ्यापासून दूर, आणि होऊं द्या मला एकदांची गरिबाची मुलगी.

पद ३५—राग जोगी मांड; ताल दीपचंदी.

["चलो ठाकुरमा" या चालीवर.]

अजि टाकुं गडे धनवेषा। मग तोडूं अलंकार या पाशा
॥ धृ० ॥ धनसुख कार्यनाश करी; त्या वनवासा मी स्वीकारीं।
कार्या तनमनधन करिं अर्पण, या योगेंचि जयाशा ॥ १ ॥

[पडदा.

अंक तिसरा समाप्त.



अंक चवथा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—धैर्यधराचा तंबू.

[शीलधर व दोन नोकर प्रवेश करितात.]

शील०:—अरे तुम्हीहि जर रजा मागूं लागलां, तर सेनापतिसाहेबांच्या खास दिमतीला रहायचें कोणीं? मालकानें आपलीं खासगी कामें स्वत: करावींत आणि मौज करायला तुम्ही घरीं जावें, हें चांगलें दिसतें का?

प० नो०:—सगळ्यांना रजा मिळाली आणि आम्ही तेवढे येथें अडकून रहावें, हा जुलूम नव्हे काय?

दु० नो०:—आमच्या सेनापतिसाहेबांना तीन चांदांच्या सरदारीचा पोषाख मिळून ते परत आले, याकरितां सर्व सैन्यांत आनंदीआनंद झाला असून सेनापतीहि खूष झाले आहेत; त्यांच्या तीन चांदांच्या नव्या पगडीला सर्व सैन्याची सलामी झाल्यावर ज्याला घरीं जायची इच्छा असेल त्याला एक महिन्याची रजा द्यावी—

प० नो०:—आणि घरीं गेलेल्यांनीं सर्व लष्कर राजधानीला पोंचावयाच्या आधीं तीन मुक्काम पुन्हां हजर व्हावें, असा त्यांनीं हुकूम सोडला आहे. अहो, या लढाईत पांच वर्षें आम्ही लढलों, परमेश्वराच्या कृपेनें जगलों, वांचलों—

दु० नो०:—आतां एक महिना घरीं बसून बायकामुलांचें तोंड सुखानें पाहूं द्या.

शील०:—माझ्याहि मनांत हा महिना घरीं काढावा असें आहे. तथापि

सह्या झाल्या, शत्रूला आम्ही रामराम ठोकला, रणमैदान सोडून तीन चार मुक्काम अलीकडेहि आलों; लष्कर एका रस्त्यानें राजधानीकडे जाणार आणि सेनापतीसाहेबाची सडी स्वारी दुसऱ्याच रस्त्यानें त्यांच्या जन्माचे गांवांत कांहीं दिवस राहून नंतर राजधानीकडे जाणार; तेव्हां म्हणतों त्यांच्या जवळचीं सगळींच माणसें जर रजा मागूं लागलीं तर मला महिनाभर घरीं स्वस्थ कसें बसायला मिळेल? मला पाहिजे तर आपलपोट्या म्हणा, पण स्वतःला रजा मिळण्याच्या अगोदर मी कांहीं तुमची शिफारस करणार नाहीं.

प० नो०:—तुमची शिफारस नसली तरी चालेल, पण अडथळा मात्र करूं नका. महाराजांच्या बरोबर हल्लीं असलेल्या वनमालेकडे आम्ही वशीला लावला आहे.

दु० नो०:—आणि तुम्ही गेलां तरी तुमचीं कामें मी संभाळीन, असें तिनें आम्हांला सांगितलें आहे. ती पहा वनमालाच इकडे येत आहे.

[भामिनी, कुसुम व विनोद येतात.

प० नो०:—आम्हीं केलेल्या विनंतीप्रमाणें आम्हाला रजा मिळाली ना ?

भामि०:—बरें भेटलां, मी तुम्हाला हेंच सांगणार होतें. काहीं हरकत नाहीं. तुम्ही रजेवर जा. बरें पण मला अगोदर सांगा, तुमच्याकडे रोजचें काम कोणचें असतें ?

प० नो०:—माझ्याकडे महत्वाचें असें कोणचेंच नाहीं; सेनापतिसाहेबांच्या पोषाखाची व्यवस्था ठेवावयाची, इतकेंच.

भामि०:—हीं सगळीं कामें मी संभाळीन. तुमच्याकडे कोणचें काम आहे ?

दु० नो०:—ह्याच्या कामाला मी थोडी मदत करतों—

भामि०:—ही पुष्पमाला आहे माझ्या मदतीला—

दु० नो०:—शिवाय मुदपाकखान्यावर मला देखरेख ठेवावी लागते.

विनो०:—सर्व खाद्यपेयांचा कबजा मी एकटा संभाळतों. जा, सेनापतिसाहेबांसुद्धां तुम्ही सगळे खुशाल जा रजेवर; मी एकटा खाद्यपेयांचें काम संभाळतों.

प० व दु० नो०:—मग आमच्या अर्जासंबंधानें कोणची आज्ञा झाली ?

भामि०:—जा, तुम्ही आजपासून रजेवर जा.

प० व दु० नो०:—परमेश्वर तुमचें कल्याण करो. येतों आम्ही. रामराम शीलधरजी. [जातात.

शील०:—मी म्हणत होतो, मी देखील एक महिना रजेवर जाईन, कामाची व्यवस्था कशी लावावी या फिकिरींत—

भामि०:—तुमच्याकडे कोणचें काम असतें ?

शील०:—मजकडे अमकें असें कोणचेंच नाहीं. नेहमीं सेनापतिसाहेबांजवळ असायचें आणि पडेल तें काम करायचें.

भामि०:—हें काम फार कठीण ! आम्ही गरीब माणसें; काबाडकष्टाचीं दोन कामें आम्ही सहज करूं; पण थोर पुरुषांची मर्जी कशी खूष ठेवावी, हें आम्हांला कसें साधणार ?

शील०:—अहो, मी आज तीन वर्षें यांच्या जवळ नोकर आहें; पण एक दिवस कांहीं मला यांची मर्जी सुप्रसन्न करतां आली नाहीं. आमचें काम त्यांच्या पसंतीला उतरायला त्यांच्या इतकी कर्तबगारी आमच्या अंगीं हवी ना ? पण मला जी गोष्ट तीन वर्षांत साध्य झाली नाहीं तीच गोष्ट आपणाला तीन दिवसांत साधली ! मला वाटतें, धैर्यधरजींची मर्जी कशी प्रसन्न कराची हें आपल्यापासून आम्हांला शिकलें पाहिजे.

विनो०:—ही विद्या शिकून येत नसते; तसेच गुण अंगीं असावे लागतात.

शील०:—म्हणून म्हणतों शीलधरजी गेले तरी हरकत नाहीं, असे शब्द जरी ओझरते आपण उच्चारले तरी रजा मिळेल, आणि बायकामुलांत दोन दिवस मला घालवायला मिळतील.

भामि०:—तुम्ही जातच असलां तर माझी कांहीं हरकत नाहीं. मला थोडेसें अधिक काम पडल्यानें तुमचीं बायकामुलें जर सुखी होणारीं असतील तर त्यांच्या सुखाच्या आड मी कशाला येऊं ?

शील०:—बरें तर, कामाची अशी अशी व्यवस्था केली आहे, असें सरकारच्या कानावर घालून मी आजपासूनच रजेवर जातों. मजवर आपले फार उपकार आहेत. [जातो.

कुसु०:—भामिनी—

भामि०:—पुष्पमाले, हें ग काय ? केवढ्या मोठ्यानें 'भामिनी' म्हटलेंस ! माझें नांव वनमाला; विसरूं नकोस हो.

कुसु०:—अग आम्ही तुझ्या माहेरच्या मैत्रीणी; तुझें सासरचें नांव आमच्या जिभेला चटकन कसें येणार ?

विनो०:—माहेरच्या माणसांनीं माहेरच्या नांवानें हाक मारावी, सासरच्या माणसांनीं सासरच्या नांवानें हाक मारावी.

भामि०:—सासर आणि माहेर, इतक्यांत रे कसलें करीत बसला आहेस ? कुसुम, विनोदाप्रमाणें तुलाहि भलत्याच वेळीं थट्टा आठवूं लागली वाटतें ?

कुसु०:—भलत्याच वेळीं कसें वनमाले ? अग; धैर्यधरजींना न विचारतां तूंच जर आपल्या अक्त्यारींत पाहिजे त्यांना रजा देऊं लागलीस, तर मालकिणीचा हुद्दा तुझ्याकडे आला, असें मला कां वाटूं नये ?

विनो०:—मला देखील असाच भास झाला. मला वाटलें, ह्या नोकर चाकरांची ब्याद दूर करायला ताईसाहेब अगदीं उतावळ्या झाल्या आहेत ! कुसुम, तूं आणि मी दोघेहि दोन चार दिवसांत डोळ्यांत खुपूं लागूं, आणि आम्हांला हांकलून देण्यांत येईल. हाकलल्यापेक्षां आपणच रजा घेतलेली बरी: म्हणून ताईसाहेब, विनंति करतों, मलाहि महिना दोन महिन्यांची रजा

मिळावी. मजकडे फारसें काम नाहीं. धैर्यधरजींना केव्हां केव्हां हंसवायचें इतकेंच; आणि आपण जवळ असल्यावर त्यांचें नेहमींच हास्यमुख असतें, तेव्हां निराळ्या खुषमस्कऱ्याची आतां कांहीं जरूर नाहीं.

भामि०:—इतकी खुषमस्करी पुरे झाली. हे दोघे आजपासून जाणार आहेत, त्यांचीं कामें, विनोदा नीट समजावून घे, जा. थट्टेशिवाय दुसरें कांहीं तरी शीक. जा. [विनोद जातो.

कुसु०:—खरेंच वनमाले, ह्या नोकरचाकरांना तूंच रजा दिलीस म्हणून धैर्यधर तुझ्यावर रागावले तर ?

भामि०:—कांहीं नाहीं रागवायचे.

कुसु०:—मला गडे भीतिच वाटते; ते रागावले म्हणजे सगळेंच काम बिनसून जायचें. गरिबांच्या मुली होऊन, या प्रवासांत त्यांच्याबरोबर राहून सेवाचाकरी करून, त्यांची मर्जी संपादन करण्याचे आमचे सगळे उद्योग अशा एखाद्या अविचारानें एकदम फसायचे.

भामि०:—इतकी नको धास्ती बाळगायला. मला वाटतें, माझी छाप त्यांच्या मनावर हळूहळू बसत चालली आहे. या प्रेमाच्या हल्लयांत मला कितपत यश आलें, हें अजमावून पहाण्याकरितांच त्यांना न विचारतां या नोकरचाकरांना मीं रजा दिली आहे. प्रियकराची धनदौलत व अधिकार थोडा थोडा वापरण्यास सुरवात करावी, म्हणजे दोघांच्या हृदयांतील प्रेमतरंगाच्या तारांचा जोड एकसुरांत लागला आहे कीं नाहीं, हें तेव्हांच समजतें.

कुसु०:—तें पहा बाई तुझें तूं. पण तुझ्या अंगांत पाचपेंच कांहींच नाहींत. म्हणतात ना, सेवाधर्म फार गहन; तूं भलत्याच वेळीं भलतेंच बडबडत रहाशील, आणि ज्या वेळीं बोललेंच पाहिजे त्या वेळीं मुकीच होशील—

भामि०:—कुसुम, तूं नको ग करूं काळजी.

पद ३८—राग जिल्हा; ताल दादरा.

[" वदना प्राणसखी " या चालीवर.]

मजला प्रेम सदा तें सुचविल योजना ॥ धृ० ॥ रसना मूक तरी बोलवील नयना । करुनी कंठ मधुर रुचविल मम जल्पना ॥ १ ॥

कुसु०:—आणखी असें, या सगळ्यांना रजा दिल्यानें तुलाच फार काम पडणार; तुझ्या या कोमल देहाला इकडची काडी तिकडे ठेवायची संवय नाहीं; तुझ्या हातून कामकाज धड व्हावयाचें नाहीं, आणि ते रागावल्या शिवाय रहायचे नाहींत.

भामि०:—अग, मी एकटी सगळीं कामें करून त्यांना तेव्हांच सुप्रसन्न करीन.

पद ३९—राग पिलू, ताल कवाली.

[" चकमक हाले मोरी नैना " या चालीवर.]

मधुरसप्रेमें सेवि पाया । मिळवाया जय ॥ धृ० ॥ वीरा जिंकी प्रीतिसुयोगें अबला कोमल काया ॥ सेवि पाया ॥ १ ॥

[जातात

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—धैर्यधराचा तंबू.

[धैर्यधर सरदारीच्या पोषाखांत प्रवेश करतो.]

धैर्य०:—मी आज इतकीं वर्षें सेनापतीचें काम पहात आहें, पण आजच्या इतक्या चुका माझ्या हातून कधींच झाल्या नाहींत. पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन शीलधरजी आज कसा निघून गेला! तो जवळ नसल्यामुळे सर्व सैन्यांत आज माझें हंसें झालें असेल! लष्कराच्या सलामीचा समारंभ

पहाण्याकरितां मी वनमालेला मजबरोबर नेली, हीच पहिली मोठी चूक झाली. वीर पुरुषांनीं मला नम्रपणें मुजरा करावा, आणि धैर्यधरा, गौरवाचा एक शब्द उच्चारण्याचें किंवा शाबास म्हणण्याऐवजीं सस्मित पाहण्याचेंहि भान तुला राहूं नये! सैनिक काय म्हणत असतील! तीन चांदांच्या सरदारीनें आणि पंचवीस लाखांच्या जहागिरीनें सेनापति ताठून गेले, असें दूषण सर्व लोक देत असतील. पण मी तरी काय करूं? निरनिराळ्या पथकांची सलामी चालली असतांना वनमाला मध्येंच चोरून मजकडे पाही, किंवा गालांतल्या गालांत हंसत एखादा प्रश्न विचारी; आणि मग माझ्या पुढून चाललेल्या सर्व वीरांनीं वनमालेचींच सोंगें घेतलीं आहेत कीं काय असा मला भास होई. वीर पुरुषहो, मी तुमचा शतशः अपराधी आहें, सहस्रशः अपराधी आहें. मला वेड लावणाऱ्या त्या तरुणीचें सोंग माझ्या नादी मनानें तुम्हांला दिलेलें पहाण्यापेक्षां, तुमच्याकडे दुर्लक्ष करून, वनमालेचें तें लाजरें मुखकमल निर्लज्जपणानें पाहणें किंवा अस्पष्ट व अर्धवट प्रश्नाला मोकळ्या कंठानें लांबलचक उत्तर देत बसणें, हें तुमच्या व माझ्या लष्करी बाण्याला अधिक श्रेयस्कर आहे, असें वाटलें. वनमाला जरा दूर झाली आणि मी माझ्याशींच विचार करूं लागलों,—तिच्याशीं इतकें बोलायचें मला सुचलें तरी कसें? तिच्या गालावरील लाजेच्या लाटांच्या प्रत्येक हेलकाव्या बरोबर माझी जीभ आपोआप कां नाचत होती? तिच्या लाजण्याला आणि माझ्या बोलण्याला अशी एकदम भरती कां यावी बरें? हां बरोबर आहे.

पद ४०—राग जिल्हा जंगला; ताल दीपचंदी.

[" हूं तो करोंगी " या चालीवर.]

भालीं चंद्र असे धरिला, नाचे स्मरसागरवेला ॥ धृ० ॥
बोला चतुरा बोलवी चंद्रकला कैसें मदनबलें मंजुमंजुला।
वनमाला बाला दावी लज्जा गालां स्मरलीला ॥ १ ॥

मस्तकावरील या चंद्राच्या सान्निध्यामुळें माझी ही तारांबळ उडाली! त्यालाच जरा दूर करावा, म्हणजे चित्त आपोआप स्थिर होईल. (पगडी हातांत घेऊन) बा चंद्रा, तुझा मी इतका सन्मान करून तुला शिरावर वाहिलें त्याचे उपकार तूं असे फेडलेस काय? एखाद्याची फाजील बडेजावी करून श्रेष्ठ पदाला चढविलें म्हणजे अखेरीस तो डोक्यावर मिरे वाटल्यावांचून रहात नाहीं, याचा अनुभव, आज चंद्रा, तूं मला चांगला आणून दिलास! पहा डोक्यावरून खालीं ओढल्याबरोबर आतां कसा बलहीन झाला आहे तो! माझें सर्व लष्करी तेज आतां पुन्हां जागें झालें आहे. अगदीं टक लावून मजकडे पहा, आणि तुझ्यामुळें मदनबाधा मला कशी पछाडते तें पाहूं दे. आतां मी शुद्धीवर आलों. बस्स, मला ही चौकशी केलीच पाहिजे. शीलधर आणि इतर नोकर मला न विचारतां रजेवर गेले कसे? त्यांना रजा देणारी ही वनमाला कोण? हा चांद डोक्यावरून खालीं उतरून ठेवला आहे; आतां येऊं दे तर खरी, तशी खरड काढतों, एवढ्या मोठ्या सेनेचा सेनापति म्हणजे तिला खेळणें वाटलें नाहीं का?—पण ती अजून कां येत नाहीं?—मी एकट्या या ठिकाणीं कसा बसून राहूं? माझा पोषाख कोण उतरणार? कोणी नाहीं का तिकडे? सगळीं माणसें बहिरीं झालीं कीं काय? कोणी नोकर चाकर येथें नाहीं म्हणजे काय? (पडद्यांत—' मी आले महाराज, माझ्या हातांतला पंखा मी आतां कोठेंसा ठेवला, तेवढा पाहून घेऊन येतें. ') बरें बरें, लवकर ये.—हा काय चमत्कार, "लवकर ये" हे शब्द सुद्धां रागानें ठांसून मला उच्चारतां येऊं नयेत अं! (पडद्यांत—"ही मी आलेंच लवकर महाराज.") तितकी कांहीं घाई नाहीं; सावकाश—लवकर, अरे, माझा सगळा राग कसा एकदम नाहींसा झाला? वनमाले, तुझ्या एक दोन गोड शब्दांनींच मला शांत केलें, वारा घालून शांत करण्याची आतां काय जरुरी आहे? पूर्वींचे रथी, महारथी ज्याप्रमाणें धनुष्याच्या दोरीच्या आवाजानें शत्रूंना पळावयास लावीत असत, धनुष्यावर चढवायची त्यांना जरूरच

रहात नसे, त्याप्रमाणें वनमाले, तूं या वेळीं पराक्रम गाजविलास. माझा क्रोध, माझा आवेश, माझा लष्करी बाणा, तुझ्या शृंगाराच्या या शत्रूंची तूं एका शब्दानें दाणादाण उडवलीस! सर्व रस प्रेमाच्या प्रभावळींतले मणी असून एकट्या प्रेमाचें तेज खुलविण्याकरितां ते प्रेमाच्या सभोंवतीं घुटमळत असतात, हेंच खरें; नाहींतर प्रेमाचा नुसता ध्वनि ऐकण्याबरोबर दीन दासाप्रमाणें माझा क्रोध असा दडून कां बसला असता? प्रेमाचें सुख स्वकीयांना अव्याहत मिळावें, म्हणूनच ना ही लढाईची खटपट? प्रेमाची तातातूट होते, म्हणूनच ना करुण रसाचे हुंदके मनुष्याला येतात? सर्व विचारांच्या, सर्व विकारांच्या, सर्व उद्योगांच्या, सर्व हालचालींच्या बुडाशीं प्रेम असतें; किंबहुना प्रेम नाहीं तर जगांत कांहींच नाहीं. मग अशा प्रेमाला बळी पडून सेनापति धैर्यधर यांनीं, सर्व सैन्यासमक्ष थोड्याशा शृंगारचेष्टा केल्या तर सैनिकांनीं तरी त्याला काय म्हणून हंसावें? आणि मी म्हणतों, सैनिक गमतीनें हंसले तर त्याबद्दल मला आनंदच झाला पाहिजे; आणि झालाच आहे मला तसा आनंद! या सुखाची सत्ता उघडपणें कबूल न करण्यांत कांहीं पुरुषार्थ नाहीं. आतां वनमाला आली म्हणजे तिला स्वच्छ सांगणार, तूं सर्वांना रजा दिलीस यामुळें मी अगदीं खूष झालों आहें.

पद ४१—राग जिवनपुरी, ताल त्रिवट.

["हूं तो जय्ये" या चालीवर.]

प्रेमभावें जीव जगिं या नटला। एकचि रस प्याला ॥ धृ० ॥
नसती भिन्न रस हे, शृंगार राजा नवदल त्याला ॥ १ ॥
सकला किरण रंगा दावी इंद्रधनुषीं जननयनाला ॥ २ ॥

ही पहा वनमाला आलीच! क्रोध म्हणजे कोणत्या गांवचा पदार्थ असतो, याचीहि मला आठवण राहिली नाहीं. [भामिनी येते.

भामि०:—म्हटलें माझ्या हातून चूक झाली, हा पंखा कांहीं केल्या लवकर सांपडेनाच. आतां यापुढें मी प्रत्येक पदार्थ नीट जागच्या जागीं

ठेवीत जाईन. आम्हां गरिबांच्या घरीं जिन्नसपान्नस कांहीं नसायचे, कोण ताहि जिन्नस कोठेंहि ठेवला तरी चुकल्यासारखें होत नाहीं. येथल्या श्रीमंती-मुळें मी अगदीं भांबावून गेलें आहें! त्यामुळें सेवेंत अंतर पडतें. रागबिग नाहींना आला?

धैर्य०:—(स्वगत) मी रागावलों आहें, असें समजून ही फारच गोड बोलूं लागली आहे. उसना राग आणून कांहीं वेळ गप्प बसण्यांत अधिक सुख आहे. [तोंड फिरवून बसतो.

भामि०:—(वारा घालीत) म्हटलें, रागबिग नाहीं ना आला? मला जशी आज्ञा होईल तशी सेवाचाकरी करीन. प्रवासांतील या सहवासानें श्रीमंतांच्या घरीं नोकर होऊन कसें रहावें, इतकें जरी मी शिकलें, तरी बाबांना पुष्कळ बरें वाटेल, आणि माझें पुढें काय होईल म्हणून त्यांना वाटत असलेली काळजी दूर होईल. खरेंच महाराज, अगदीं कसून कसून माझ्याकडून चाकरी घ्यायची. सेवाधर्म शिकविण्याचे मजवर उपकार करायचेच होते.

धैर्य०:—वनमाले, मला नाहीं वाटत सेवाचाकरी करायला तूं जन्माला आली आहेससें. तूं अशी वारा घालूं लागलीस म्हणजे असें होऊन जातें—

भामि०:—कुठें चुकत असलें तर मला समजावून सांगायचें होतें.

धैर्य०:—अग, मोठीच चूक होते आहे.

भामि०:—ती कोणती?

धैर्य०:—तूं येथें बसायला पाहिजे होतीस आणि मी तसा उभा राहून वारा घालायला पाहिजे होतें! बसतेस येथें? मी दाखवूं वारा घालून? कां? दूर कां? रागावलीस कीं काय? (स्वगत) मी उतावीळपणानें भलतेंच बोलून गेलों वाटतें!

भामि०:—बाबा म्हणत असतात, बडे बडे श्रीमंत अगदीं लहरी असतात, आणि त्यांच्या लहरीची तब्बेत संभाळणें फारच कठीण! आपण तीन

चांदांचे सरदार, पंचवीस लाखांचे जहागिरदार; नुसती शब्दानें आज्ञा करावी, मी तसा वारा घालीन. स्वतः श्रम कांहीं श्रीमंतांनीं नकोत घ्यायला! श्रीमंत जर स्वतः राबूं लागले तर मजसारख्या गोरगरिबांनीं नोकरचाकरांच्या पेशांत कसें तरबेज व्हावें ?

धैर्य०:—तुला तरबेज होऊन काय करायचें आहे ?

भामि०:—कोणा तरी श्रीमंतांच्या राणीपाशीं नोकरीला रहावयाचें आहे. आम्ही विलासधरजींच्या आश्रितांपैकीं आहोंत हें महाराजांना माहीतच आहे; आणि माझ्या बाबांच्या मनांतून विलाधरजींची मेहुणा भामिनी—गरिबांची जन्मकथा श्रीमंतांना कंटाळवाणी होत असते, हें मी विसरलें. माझी एवढी चूक पदरांत घ्यावी; पुन्हां मी माझी हकीकत सांगून महाराजांना त्रास देणार नाहीं.

धैर्य०:—तसें नव्हे ग; त्या भामिनीचें नांव ऐकलें कीं कपाळाला आठ्या चढतात! तें कडू नांव वनमालेच्या मधुर ओंठांनींच उच्चारलें म्हणून कपाळ तितकें दुखूं लागलें नाहीं.—बाकीं तें नांव तुझ्या मुखकमलांत कितीहि घोळलें, तुझ्या अधरामृतांत कितीहि लोळलें, तरी कडू तें कडूच! बरें सांग पुढें तुझी हकीकत. गप्प कां? सांग ना पुढें?—बरें बुवा, वनमालेनें आमच्याशीं असा अबोला धरूं नये म्हणून भामिनीचें कडू नांव स्वतः पाहिजे तितक्यांदा उच्चारण्यास आम्ही तयार आहों. मग तर झालें? सांग पुढ हकीकत.—किती वेळां 'भामिनी' 'भामिनी' म्हणूं, सांग ना? भामिनी—भामिनी—भामिनी—

भामि०:—त्या भामिनीच्या तैनातीला मला ठेवण्याचा बाबांचा संकल्प आहे. श्रीमंतांच्या घरीं रहावें कसें, हें शिकण्याची संधि या प्रवासांत मला मिळाली, हे मजवर आपले मोठे उपकार आहेत.

धैर्य०:—तूं माझी सेवाचाकरी आपण होऊन करूं लागलीस, हेच मजवर मोठे उपकार आहेत. हें पहा, त्या भामिनीच्या तैनातीला रहाण्याचें

तुला कांहींच कारण नाहीं. तुझ्या वडिलांची गांठ पडली म्हणजे मीच त्यांच्यापाशीं तुझ्यासंबंधानें--

भामि०:—मला काय, बाबांनीं सांगितलें तर आपल्या भावी राणीपाशीं मी नोकरीला राहीन. भामिनीपाशींच रहाण्याचा माझा बिलकूल हट्ट नाहीं. शिवाय मीं ऐकलें आहे, ती भामिनी म्हणे फारच मिजासखोर आहे.

धैर्य०:—श्रीमंतीच्या गर्वानें धुंद झालेली! तुझें आणि तिचें क्षणभर नाहीं पटायचें.

भामि०:—पाहिजे त्याला पाहिजे तसें टाकून बोलते—

धैर्य०:—अगदीं खरें आहे. गरिबांना तर ती कस्पटाप्रमाणें समजते. तिच्या वाऱ्याला सुद्धां उभी रहायचें मनांत आणूं नकोस.

भामि०:—आणि ओठावरचें जांभूळ जिभेवर लोटण्याइतकी तिची सेवाचाकरी करावी लागते—

धैर्य०:—हे ऐदी श्रीमंत गरिबांचीं अशीं हाडें घुसळण्याकरितां जन्मास आलेले असतात. तूं जर त्या भामिनीच्या तैनातीला राहिलीस तर एक दोन दिवसांतच मेटाकुटीला येशील; आणि असा हा सुकुमार देह मृत्युमुखीं टाकण्याचें पातक तुझ्या वडिलांना लागल्याशिवाय रहायचें नाहीं.

भामि०:—खरेंच महाराज, असें होईल खरें. नाहीं ग बाई मी त्या भामिनीच्या तैनातीला रहायचीच नाहीं. पिढीजाद श्रीमंताची ती पोर माझा जीव मला नकोसा करून टाकील. श्रीमंतांच्या घरची नोकरी म्हणजे प्राणाशीं गांठ!—श्रीमंतींत मला वाटतें देवानें असला कांहीं तरी दोष कायमचाच ठेवलेला दिसतो. श्रीमंती येऊन दोन दिवस कां झालेले असेनात, नोकरचाकर जरा जवळ नसले कीं लागलीच तब्येत जाते; एखाद्या मोठ्या लढाईचें कारस्थान फिस्कटल्याप्रमाणें नोकराचाकरांवर गुरगुरायचें होतें; आणि डाव्या बाजूला कललेली पगडी उजव्या बाजूला सरकावयाची असली तरी एखाद्या वनमालेला धांवून यावें लागतें!—महाराज, आपण म्हणतां

तेंच खरें, मी जर भामिनीच्या तैनातीला राहिलें तर वनमालेचा अवतार दोन दिवसांतच संपेल. देवाचे हे माझ्यावर उपकार आहेत—

धैर्य०:—कोणते उपकार? आमची आणखी कानउघाडणी कोणती करायची आहे? डोळयांना चुरचुरूं न देतां पुरुषांच्या डोळयांत झणझणीत अंजन घालण्याची युक्ति बायकांनाच साधते. देवाचे कोणते उपकार आपल्यावर झाले? सांगा, लाजायला नको. वाचा, माझ्यांत कोणते दोष तुम्हांला दिसतात त्यांचा पाढा अखेरपर्यंत वाचा.

भामि०:—आपणांत जर मला दोष दिसले असते, तर मी आपखुषीनें आपली सेवाचाकरी कशाला केली असती? आपल्यांत दोष दिसत नाहींत, श्रीमंतींत दिसतात मात्र; मग ती श्रीमंती भामिनीच्या हातांत पिढीजाद खेळणारी असो, किंवा सेनापतिसाहेबांच्या पायावर काल लोळण घेणारी असो. म्हणून म्हणतें देवाचे मजवर मोठे उपकार आहेत. बाबांच्या मनांत ज्याप्रमाणें कोणाहि श्रीमंताला मला देऊन टाकण्याचें येत नाहीं, त्याचप्रमाणें माझ्याहि मनाला श्रीमंताशीं लग्न करावें, असें स्वप्नांत देखील वाटत नाहीं.

धैर्य०:—अग, पृथ्वीधर महाराजांचा सेनापति तीन चांदांचा सरदार, पंचवीस लाखांचा जहागीरदार, आणि श्रीमंत आहे. पण मी धैर्यधर कांहीं सरदारहि नाहीं, जहागीरदारहि नाहीं, आणि श्रीमंतहि नाहीं. त्या सेनापतीला तूं खुशाल झिडकारून बोल; पण मी धैर्यधर तुझ्याहूनहि गरीब आहें, हें विसरूं नकोस.

भामि०:—हे बारीक सारीक भेद समजण्याइतकी बुद्धि आम्हां बायकांना कुठली असायला? माझ्या डोळयांना धैर्यधरजीच सरदार दिसतात, जहागिरदार दिसतात, श्रीमंत दिसतात—

धैर्य०:—तसें बिलकूल नाहीं; मी गरीबच आहें; आणि असेंच आजन्म गरीब रहावें, अशी माझी इच्छा आहे. पंचवीस लाखांची जहागीर मला मिळाली, आणि हा सरदारीचा पोषाख मीं अंगावर घातला. एवढयावरून

श्रीमंतांच्या चोंचल्यांच्या भोंवऱ्यांत मी सांपडलों आहें, असें तूं समजूं नकोस. श्रीमंतीचा मीं स्वीकार केला आहे, तो या श्रीमंतीला कार्याला जुंपावी, आणि बदफैली विलासांत लोळत पडूं न देतां एखाद्या चांगल्या कामीं सतत खपण्याची तिला संवय लावावी म्हणून.

भामि०:—प्रत्येक श्रीमंत मनुष्य श्रीमंतीच्या पहिल्या भेटीच्या वेळीं असेंच म्हणत असतो; पण थोडीशी जानपछान झाली, सलगी जरा वाढत गेली, आणि श्रीमंतीचा अहोरात्र सहवास घडून कांहीं काळ लोटला, म्हणजे कार्यबिर्य एका बाजूला तेव्हांच सरतें, व श्रीमंतीच्या आहारीं मनुष्य पडतो ! महाराज, श्रीमंतीला कामाला लावण्याची आपली हांव फुकाची आहे.

पद ४२—राग जिल्हा, कवाली.

[" कालि बदरीया " या चालीवर.]

श्री नव नवरी भासे ॥ श्री ॥ ध्रृ० ॥ स्वपति बुडविला शयनीं सागरीं । कामा कशी ये पतिता नारी ॥ १ ॥ फिरवित सकला चपला भिंगरी । कोणा कधीं ती नच वरी नवरी ॥ २ ॥

धैर्य०:—तूं म्हणतेस तें कांहीं खोटें नाहीं. पण जागृत झालेल्या गरिबांनीं श्रीमंतीचा स्वीकार जर केला नाहीं, तर बदफैली श्रीमंतांचीं दुर्व्यसनें अजरामर केल्यासारखें नाहीं का होणार ? श्रीमंतांचा ताठा सुजनांनीं स्वतः श्रीमंत होऊनच उतरावयाचा असतो; दुर्जनांच्या श्रीमंतीच्या रोगावर सुजनांच्या श्रीमंतीशिवाय दुसरी तिसरी कोणतीच मात्रा लागू पडत नाहीं. श्रीमंतीचा कांटा श्रीमंतीनेंच काढावा लागतो. श्रीमंतीच्या बलाचीं सूत्रें दुर्जनाशिवाय इतरांच्या हातांत गेल्याशिवाय कोणतेंहि मोठें कार्य तडीस जात नाहीं, आणि एवढ्याचकरिता मीं या जहागिरीचा स्वीकार केला आहे.

पद ४३—राग जिल्हा मांड, ताल त्रिवट.

[" क्षणमधुना नारायण " या चालीवर.]

मनुज धरी आम्रापरि सुवासित विभवमया मंजिरी ॥ ध्रृ० ॥

कुसुमित विटप दिसे मग होई तो विपुल सुफल मनहारी
॥ १ ॥ नर रणसाहस वैभव पावत मग जनदुरित निवारी ॥२॥

तुला जसा श्रीमंतीचा हव्यास नाहीं, तसा मलाहि नाहीं. श्रीमंती मिळाल्यामुळें इतरांप्रमाणें मीहि कदाचित् बिघडून जाईन, अशी तुला जशी शंका येते, तशी मलाहि भीति वाटते; आणि म्हणूनच माझी इच्छा आहे कीं, कार्यवश होऊन मी श्रीमंती अशी धारण केली असतां तिच्या संपर्कानें मी मदोन्मत्त होऊं नये म्हणून माझ्या अंगावरून ती उतरण्याचें काम आजच्याप्रमाणें सदोदित तुजकडे असावें. मघाशीं तूं लवकर आली नाहींस म्हणून मी जरा रागावलों, याचें कारण झालें तरी हेंच. ही पगडी व हा पोषाख तुझ्या हातांनीं माझ्या अंगावरून उतरल्याशिवाय माझें मन पाक राहील असा विश्वासच मला वाटत नाहीं. हं उतरा हा पोषाक आणि श्रीमंतीच्या बंधनांतून करा आम्हाला मुक्त ! (भामिनी पगडीशिवाय इतर पोषाख काढून साफसूफ करून ठेवूं लागते.) पुरुषांनीं मिळविलेल्या वैभवाचा भार बायकांनीं असा हलका केला म्हणजे पुरुषांना कृतकृत्य वाटतें. वनमाले, तूं म्हणतेस तें कांहीं खोटें नाहीं, श्रीमंतींत मूळचेच थोडेबहुत दोष आहेत; आणि म्हणून मी म्हणतों, पुरुषांनीं श्रीमंती मिळवावी, पण लगेच ती बायकांच्या हवालीं करून आपण मोकळें व्हावें. कारण पतितांना पावन करून घेण्याचा स्वतःचा अधिकार परमेश्वरानें पुरुषांच्यापेक्षां बायकांकडे अधिक ठेवला आहे. वनमाले, या श्रीमंतीमुळें मी जर पतित झालों असलों, तर मला पावन करून घेण्यास तूं समर्थ नाहींस का ?

भामि०:—राग नाहीं यायचा तर विचारतें हो; आपणाला भामिनीला असेंच पावन करून घेतां नसतें का आलें ?

धैर्य०:—नसतें असें नाहीं, पण मला पावन करून घेणाऱ्या वनदेवतेची आणि माझी गांठ पूर्वीच पडली होती ना ? वनमाले, मी लष्करी गडी, लष्करी कायद्यांचा धोपट मार्ग मला माहीत. लष्करचा असा कायदा आहे,

वरिष्ठ अधिकारी जाग्यावर हजर असला म्हणजे खालच्या अधिकाऱ्यानें स्वतःच्या अखत्यारींत कांहींहि करतां कामा नये. पतितपावनाचा अधिकार चालविणाऱ्या या देवतेनेंच श्रीमंतींत कसें वागावें याचा कित्ता सर्व बायकांना घालून देऊन, भामिनीसारख्यांना शुद्धीवर आणलें पाहिजे.—कां, सगळा पोषाख उतरून झाला का?—हा आमच्या मस्तकावरील चंद्र तेवढा उतरून घ्या. मघांशीं मीं माझ्या हातानींच त्याला खालीं उतरला होता, पण—

भामि०:—मग त्याला खालीं उतरायला मीच कशाला पाहिजे?

धैर्य०:—माझें असें मत आहे,—मी आपल्यावरून जग ओळखतों. तुझ्या कोमल हाताचा स्पर्श होण्याच्या वेळेला मीच जर माझे हात त्याला लाविले तर त्याला राग नाहीं का येणार?—हा पक्षपात काय म्हणून? मुखचंद्राचा प्रतिस्पर्धी म्हणून तुझ्या करांनीं त्याच्यावर हल्ला करायला पाहिजे होता; मग उशीर कां?

भामि०:—पण मला तो चंद्र दिसेल तर त्याला मी खालीं उतरून ठेवणार! मी किती वेळ टक लावून पाहतें आहें, पण कांहीं केल्या तो मला दिसतच नाहीं.

पद ४४—राग खमाज, ताल दादरा.

[" अब तो जिवन " या चालीवर.]

दिसत न नयना या भूषणमय चंद्रकिरण ॥ ध्रु० ॥ सकल वदत याचि भजा चंद्रशेखरातें । बीररवीजवळि कसा दिसत इंदु त्यांतें । होई चकित हे मम मन ॥ १ ॥

धैर्य०:—

पद ४५—राग तिलककामोद, ताल दीपचंदी.

[" माईपीतमबीन " या चालीवर.]

रवि मी, हा चंद्र कसा मग मिरवितसे लावीत पिसें ॥ ध्रु० ॥ त्या जें न साधे गगनीं, गमे तें साधेची तव या वदनीं । अबलाबल नव हें भासे ॥ १ ॥

तुझ्या मुखाशिवाय इतर ठिकाणीं या पृथ्वीतलावर चंद्र राहूं शकतो, यामुळें तुला याचा हेवा वाटतो; होय ना? होय असेंच. तुझ्याच हातांनीं ही पगडी आमच्या मस्तकावरून निघाली पाहिजे. हो, असेंच; मी असा हट्ट धरून बसणार.

भामि०:—(स्वगत) त्या चंद्रानें किती तरी चेहऱ्याला मोहकपणा आला आहे! मी कधीं नाहीं माझ्या हातानें तो दूर करायची.

धैर्य०:—काय आमचा एवढाहि हट्ट नाहीं चालवावयाचा?

भामि०:—(स्वगत) आतां कसें करावें? (उघड) महाराज—

पद ४६—राग पहाडी-मांड, ताल धुमाळी.

[" हट छोड सखे " या चालीवर.]

शशिसूर्यप्रभा गगनाची; ही दासी भूमितलावरिची ॥ धृ० ॥
मुखभानुवरा भालहिमकरा स्पर्शाया न धजे ही काया ॥ १ ॥
हे चरण मला रविचंद्रकला, सेवा योग्य गमे यांची ॥ २ ॥

[धैर्यधराचा चढाव घेऊन पुढील उभी राहते.

धैर्य०:—हें काय वनमाले? अग, धर्मसत्तेनें माझ्या अर्धांगाचा ताबा तुझ्याकडे लवकरच यावयाचा आहे, प्रेमसत्तेनें माझ्या सर्व शरिरावर अधिकार मिरवायला पूर्वीच तूं लागलेली, आणि मग अशी सेवा कां? नको, वनमाले नको, अशी माझी सेवा करूं नकोस. माझी इतकी योग्यताच नाहीं.

पद ४७—राग भीमपलास, ताल झंपा.

प्रेम सेवाशरण सहज जिंकी मला। मीच चुरिन चरण, दास
मी हो तुला ॥ धृ० ॥ मन तोडि रणबंध, लागे तुझा छंद।
कीर्ति हा मज चांद तव पदीं वाहिला ॥ १ ॥

[पगडी काढून तिच्या चरणावर ठेवतो.

[पडद्यांत—" वनमाले, अग वनमाले, वसंतोत्सवाचें आमंत्रण करण्या-

करितां हे या गांवचे लोक महाराजांचे दर्शनाला आले आहेत, तर त्यांची तेवढी वर्दी महाराजांपर्यंत पोंचीव पाहूं.

भामि०:—पाहूं दे मला कोण आले आहेत ते.

धैर्य०:—वसंतोत्सवाशिवाय इतर कामाकरितां जर कोणी या वेळीं आले असते तर त्यांचें तोंड देखील पाहिलें नसतें. वनमाले, तूं कशाला श्रम घेतेस? मीच पाहतों कोण आले आहेत ते. [जातो.

प्रवेश तिसरा.

[लक्ष्मीधर प्रवेश करतो.]

लक्ष्मी०:—सेनापतिसाहेबांशीं बोलतांना मुख्य मुद्याची गोष्टच बोलायला मी विसरलों. विलासधरजींनीं मला इतकें पढविलें, पण पालथ्या घागरीवर पाणी! आतां सगळें आठवलें, भामिनीचा सूड उगविण्याकरितां त्यांना सांगावयाचें होतें, वनमालेसारख्या गरिबांच्या मुली वर्तनानें आपल्या तशाच असतात; तेव्हां तुम्ही सावध रहा. गरिबांच्या बायकामुली शीलानें कुशीलच असावयाच्या, असा आम्हां श्रीमंतांचा सिद्धांत आहे. कशी माझी दांतखिळी बसली!—हे विलासधर अजून काय त्यांच्याशीं कुजबुजत आहेत? वा! ते दोघे अजून त्या दालनांत बोलत उभे! आपणांस बुवा असे तिष्ठत उभे रहाण्याचें जीवावर येतें. आम्ही श्रीमंत लोक प्रहरानुप्रहर, दिवसानुदिवस हांथरुणांत लोळत राहूं; खाणें, पिणें, बोलणें सर्व कांहीं लोळत करूं; पण पाय ताठवून दोन पायांच्या खांबावर शरीर उभें करण्याची ही त्रासदायक युक्ति—मजुराप्रमाणें राबणाऱ्या या दरिद्र्यांनीं शोधून काढलेली युक्ति—आम्हाला बिलकूल पसंत पडत नाहीं. इतक्या वेळ त्यांना उभें राहवतें कसें? परमेश्वराच्या या श्रीमंती सृष्टींत विधात्याचा डोळा चुकवून

जर हे दरिद्री शिरले नसते तर जन्माच्या वेळीं देवानें जसें आम्हांला लोळत झोपीं गेलेले पाठविले तसेच लोळत आम्ही श्रीमंत आमरण राहिलों असतों. या बाजूचे त्या बाजूवर वळावें, केव्हां केव्हां उताण्याचें पालथें व्हावें, फार झालें तर फरफटावें किंवा रांगावें. पण यापलीकडे यातायात आम्हीं श्रीमंतांनीं कां सोसावी?–असें उभे राहण्याचा प्रसंग आला म्हणजे ही सृष्टि निर्माण करण्यांत श्रीमंतांची सोय देवानें पाहिली नाहीं, हें तेव्हांच ध्यानांत येतें. आमच्या अंगावरील मांस लोण्याच्या गोळ्याप्रमाणें मऊ आहे, हें ठीक आहे; पण हीं हाडें इतकीं कठीण कशाला? कशीं आंतून टोंचताहेत! देवा, आमचीं हाडें सोललेल्या केळ्यासारखीं केलीं असतीस तर चाललें नसतें का? आंतून हे हाडाचे भाले आणि वरून हे हिऱ्याचे खडे कसे माझ्या अंगांत खुपताहेत! देवा, हिरे फुलासारखे कोमल कां नाहीं केलेस? श्रीमंतांच्या अंगाला चिकटून राहणाऱ्या पातळ तेलाचें रूप, देवा, सोन्याला कां नाहीं दिलेंस? या जाजमाखालची कठीण जमीन चढावाच्या आंतूनहि माझ्या पायांत रुतते आहे! देवा, ही जमीन फत्तरांची व मातीची करावयाला सांगितलें होतें कोणीं? तारामंडळ निर्माण करण्यांत देवाची सर्व श्रीमंती खर्चून जाऊन ही पृथ्वी निर्माण करितांना देव खरोखर कंगाल झाला असला पाहिजे! दरिद्री देवाशिवाय जड दगड आणि माती पृथ्वीच्या उरावर रचण्याचे एवढे श्रम कोण सोसणार? देवा, मजसारख्या एखाद्या श्रीमंताला जर तूं त्या वेळीं आपला गुरु केला असतास तर दोन दोन, चार चार हात उंचीच्या पिंजलेल्या मऊ रेशमानें व कापसानें ही पृथ्वी फार अल्प श्रमांत झांकतां येते, हें त्यानें नसतें का तुला शिकविलें? देवाच्या या सर्व चुका आमच्या महालांत आम्ही थोड्या थोड्या दुरुस्त करतों; पण या धैर्यधराचे भेटीला आलें म्हणजे, दरिद्र्यासारखेंच वागावें लागतें! घेऊं या लोळण, श्रीमंतांच्या हालचाली कशा असतात, हें तरी त्याला शिकूं द्या. (बसून पाय

पसरून) आतां जरा बरें वाटलें. अजून ते दोघे तेथेंच उभे आहेत.–आतां लागेल तितका वेळ बोलत उभे रहा.

पद ४८—ताल झपताल.

[" देखो सखि आज " या चालीवर.]

लोळणचि भूमिवरी मोक्ष वाटे मना ॥ धृ० ॥ देह होई उलट पलट, मग कालसम उच्चनीच अवयव उसळत क्षणा क्षणा लोळणा अनुसरत भूभ्रमण, गोलगति पाळणा, शयनसुख सहज देई जना ॥ २ ॥ [विलासधर व धैर्यधर येतात. आणखी थोडा वेळ बोलत उभे रहायला कोणी नको म्हटलें होतें. जरा लवंडतों तों आले ! इथें नोकरचाकरहि नाहीं कोणी हात देऊन उभें करायला. [उठूं लागतो.

विला०:—कां लवंडलासे ? [हात देऊन उठवितो.

लक्ष्मी०:—तसें नाहीं; मघाशीं सेनापतिसाहेबांना विनंति करायला विसरलों. तो आठवण झाली, आणि त्या आठवणीचे हातपाय पकडून अशी धरून ठेविली.

विला०:—हो, खरें. तुम्ही ती विनंति करायला विसरलांच !–यांची एक विनंति आहे—

धैर्य०:—वा ! असें विसरले तरी काय ?

लक्ष्मी०:—मला लोकांनीं सांगितलें, आपण सांप्रत सहकुटुंब सपरिवार आहां; तेव्हां वयनीसाहेबांना आमच्या गांवच्या वसंतोत्सवाचें आमंत्रण कसें करायचें ? माझें कांहीं लग्न झालेलें नाहीं, सेनापतिसाहेबांच्या मर्जीला येत असेल तर विलासधरजींना आग्रह करून त्यांच्या राणीसाहेबांकडून आमंत्रण देववितों.

धैर्य०:—अहो, तसें कांहीं नाहीं.

लक्ष्मी०:—आमच्या गांवीं मुक्काम व्हावयाच्या आधीं दोन दिवस

पुन्हा दर्शनाला येईन; त्या वेळीं आपण सांगाल तशी वयनीसाहेबांच्या आमंत्रणाची व्यवस्था करून—

धैर्य०:—व्यवस्था कांहीं करायला नको. तसें कांहीं नाहीं, तुमच्या-प्रमाणें माझेंहि लग्न झालेलें नाहीं.

विला०:—म्हणजे ?

लक्ष्मी०:—म्हणजे ? मग त्या कोण ?

विला०:—मग त्या कोण ?

लक्ष्मी०:—मग त्या कोण ? मला तर ज्यानें त्यानें सांगितलें—

धैर्य०:—(स्वगत) काय करावें ? लोकांना ही उठाठेव कोणी सांगितली ?

विला०:—मग त्या कोण ?

धैर्य०:—कोण आणि काय, तुम्हांला काय करायचें ? विलासधरजी, या गोष्टीचा उलगडा कांहीं काळानें आपोआप होईल, आणि मीहि सर्व कांहीं तुम्हाला सांगेन;—

लक्ष्मी०:—सांगायला नको. समजलें, आम्हांला समजलें. सेनापति-साहेब, या वेळीं मला खरोखर आनंद होतो आहे. महाराजांनीं पंचवीस लाखांची जहागीर देऊन आपणाला श्रीमंतांच्या वर्गांत घालण्याबरोबर पिढी-जाद श्रीमंतांचेहि पुढारी व्हायला आपण लायक आहां, हें असल्या नाजूक कृतीनें दाखविण्याची आपण सुरुवात केली; मला खरोखर आनंद होत आहे. आपल्यासारखा असला कर्ता पुढारी आम्हां श्रीमंतांना पाहिजेच होता. आपल्या अंगीं हें श्रीमंतीचें खरें लक्षण चांगलें जागतें आहे, हें मी पूर्वीच ताडलें होतें; केव्हां ? आलें का ध्यानांत विलासधरजी ?

विला०:—त्या दिवशीं—त्या रात्रीं—त्या चोरांच्या गांठीच्या रात्रीं—

लक्ष्मी०:—बरोबर ! बरोबर ! त्याच रात्रीं, आम्ही आणि सेनापति-साहेब नेमके कसे त्या वनमालेच्या दारांत एकमेकांना भेटलों ! तेव्हांच माझ्या ध्यानांत आलें, श्रीमंतीचें लक्षण सेनापतींच्या अंगीं पुरें आहे.

आमली नेमकी गांठ पडली म्हणून मला त्या दिवशीं बिलकूल वाईट वाटलें नाहीं.

विला०:—नाहीं, सेनापतिसाहेबांनाहि त्याबद्दल वाईट वाटत नाहीं.

लक्ष्मी०:—हें चालायचें. आपण लग्नाच्या फंदांत न पडतां असला संबंध आपणाला प्रिय झाला, हीच संतोषाची गोष्ट. माझें लग्न झालेलें नाहीं. आपली मर्जी असली तर मी स्वतः आपल्या घरांत—नव्हे—घरांतच म्हणायचें—आमंत्रण द्यायला येईन.

धैर्य०:—त्याची कांहीं जरुरी नाहीं.

विला०:—आपल्याजवळ आमंत्रण दिल्यानें त्या रागावतील. घरच्या-पेक्षां असल्या संबंधांत मानापमानाचे प्रश्न फार नाजूक असतात—

लक्ष्मी०:—असल्या संबंधाच्या सर्व गुंतागुंती मला जितक्या समजतात तितक्या दुसऱ्या कोणालाहि—आपल्यापुढें मी प्रौढी मिरवूं नये, पण हें ज्ञान आम्हांला पिढीजात आहे. तेव्हां म्हणतों मी स्वत: आमंत्रण देऊं, का माझ्या तसल्या ओळखीचें एखादें माणूस—

धैर्य०:—या उठाठेवीची कांहीं जरूरी नाहीं. आमचा मुक्काम बहुतेक तुमच्या गांवाजवळ व्हावयाचा नाहीं; तेव्हां कसलीच जरूरी नाहीं.

लक्ष्मी०:—राग आला वाटतें! मी स्वत: आमंत्रण देण्याचा हट्ट धरीत नाहीं, आपल्यापाशींच त्यांचें आमंत्रण देतों; पण आपण आमच्या गांवीं आलेंच पाहिजे.

धैर्य०:—नको, ही वाटाघाट नको. विलासधरजी, मी तुमच्या गांवीं येईन; यांच्या गांवीं येईनच असें नाहीं. या, आतां या हं.—पण हें पहा, जरा थांबा लक्ष्मीधरजी, मला स्पष्ट सांगा, तुम्ही वनमालेबद्दल आतां जें बोललां,—

विला०:—अहो, त्यांत काय अर्थ आहे? किती वनमालेचीं नांवें यांच्या तसल्या यादींत सांपडतील, थांग काय लागणार!

लक्ष्मी०:—अहो, श्रीमंतांचें दर्शन झालें म्हणजे गरिबांच्या बायकामुलींचें तसें पाऊल पडायचेंच; त्याची एवढी विचारपूस कशाला?—शिवाय मीं आपणाला स्पष्ट सांगतों, माझ्या या असल्या ओळखी देखील थोडा वेळ टिकतात. आमच्या वडिलांनीं हा आम्हांला कित्ता घालून दिला! त्यांचें नेहमीं म्हणणें असे, एकशें आठ धर्मशाळा फिरून येणाऱ्या बाहेरख्याली प्रवाशाला पृथ्वीप्रदक्षिणेचें फल मिळतें. आमच्या वडिलांनीं असलें पुण्य संपादन केलें! मी श्रीमंत आहें, तरी हुद्याचा मोठेपणा मला अद्याप मिळालेला नसल्यामुळें वडिलांच्या इतका माझा लौकिक झालेला नाहीं; पण आपला जर पाठिंबा मला मिळाला तर वडिलांचें नांव दुपटीतिपटीनें गाजविल्याशिवाय मी राहणार नाहीं.

धैर्य०:—तुमच्या कुळाची ही कर्मकटकट मला नको आहे ऐकायला. विलासधरजी, यांना येथून घेऊन जा; नाहीं तर मी तुमच्याहि गांवीं मुक्काम करणार नाहीं. या, आतां या.

विला०:—चला; सेनापतिसाहेबांची तब्येत सध्यां ठीक नाहीं; त्यांना असें ताटकळत उभें करणें योग्य नव्हे. चला, येतों आम्ही. (जाऊं लागतात.) (लक्ष्मीधरास) आज तुम्ही खरी श्रीमंती गाजविलीत. ही गोळी नेमकी लागली. हा न येईना तुमच्या गांवीं; यानें भामिनीला टाकली म्हणजे ती एकटी आपोआप आपल्या पायांनीं तुमच्याकडे चालत येईल. चला. [जातात.

धैर्य०:—(स्वगत) काय याची ही श्रीमंती आणि काय याच्या या श्रीमंतीच्या वल्गना! श्रीमंतीच्या वृक्षाला जर हीं असलींच नासकींकुजकीं विषारी फळें लागावयाचीं असलीं, तर श्रीमंतीच्या सावलीखालीं मला देवा, तूं कशाला उभें केलेंस! दारिद्र्याच्या रखरखलेल्या उन्हांत उभा असतांना मी काय कमी सुखी होतों? वनमालेसारख्या निर्मल, निष्पाप व सतेज मनाचें अधःपतन होण्याला जर यांची श्रीमंती कारण झाली असेल—नाहीं, हा म्हणतो त्याप्रमाणें पापाचा विटाळ तिला झालेला नाहीं. तिच्याबद्दल

संशय घेणेंच म्हणजे मूर्खपणा आहे.—असल्या अचरट पाप्यांवर रागावण्यांतहि कांहीं अर्थ नाहीं; मला राग येतो तो देवाचा. पापाच्या प्रतापांत प्रौढी मिरविणाऱ्या चांडाळांना देवा, तूं लक्ष्मीच्या अंगाला स्पर्श कसा करूं देतोस ? हे असले पापी श्रीमंत कसे असूं शकतात ? पाप आणि श्रीमंती यांची मैत्री कां असावी ? असले हलकट नरपशू लक्ष्मीशीं दाखवीत असलेली सलगी देवा, तूं कशी सहन करतोस ? पूर्वींचा नरक पुरेसा नाहीं असें पाहून, यांना शिक्षा करण्याकरितां नवीन नरक तयार करावा, तों यांच्या पापाची धांव त्याहि नरकाच्या पलीकडे जावी, अशा रीतीनें शर्यत हरल्यामुळें देवा, पुढें काय करावें हें तुला सुचेनासें झालें काय ? हो, असेंच असलें पाहिजे; एरवीं आम्हां गरिबांकडे ही लक्ष्मी स्वतः कशाला चालून आली असती ? या पाप्यांच्या कचाटयांतून मला सोडविण्याचें सामर्थ्य माझ्या नवऱ्याचेहि अंगांत नाहीं, तेव्हां तुम्ही—देवाच्या सत्त्वशील मुलांनीं—तरी मात्रागमनाचें पातक करूं पाहणारांच्या हातून आपल्या आईला सोडविलें पाहिजे, असा आक्रोश ही तीन चांदांची लक्ष्मी माझ्या कानींकपाळीं आतां करूं लागली आहे. राजधानीला पोंचल्याबरोबर महाराजांना विनंति करून प्रथम हेंच करतों,

पद ४९—राग, मिय्याचा मल्हार, ताल एका.

[" आई समधन मेरिरे " या चालीवर.]

भूपा विनवुनि मी करी वेगें ही धनमदनाशसोज्ज्वला मही ॥ धृ० ॥ विपुल सबल फल वाहि कृषिवल, जो धरि महीला निर्मला अति; निवडे बहु खडे तो विभव पाही ॥ भूपा ॥ १ ॥

[पडदा.

अंक चवथा समाप्त.

---

*

अंक पांचवा

प्रवेश पहिला.

स्थळ—शंकराचें मंदिर.

[भामिनी प्रवेश करते.]

भामि०:—

पद ५०—राग मांड; ताल धुमाळी.

[" प्यारे परदेस न " या चालीवर.]

दोष खल देत न, देहा देई या साधुता। धनदूषिता या मना खल देई, जीवा या, देहा या, साधुता ॥ धृ० ॥ निर्धना बहुगुणा नमतां, सहज मिळे ती साधुता। शिकवी मजला, सधनीं पाही पापा साधुता ॥ १ ॥

लक्ष्मीधराच्या अंगीं मूर्खपणाबरोबर इतका दुष्टपणा भरलेला असेल, असें माझ्या स्वप्नांत देखील आलें नाहीं. मूर्खपणानें गळयावर तलवार ठेविली काय आणि दुष्टपणानें ठेविली काय, तलवारीची धार गळा सारखाच कापीत जाते! त्या दिवशीं धैर्यधरजी त्या मेल्याची सरदारकी काढून घेण्यास उत्सुक झाले होते, पण मीं गय केली. सापाला दूध पाजलें असतांना तो जसे उपकार फेडतो तसे या मेल्यानें माझे उपकार फेडले. त्याची सरदारकी काढून ध्यायचें जर तिकडच्या मनात पुन्हां आलें, तर मी कधीं कधीं दया करा म्हणून म्हणायची नाहीं. [धैर्यधर येतो.

धैर्य०:—वनमाले, बाहेर बगिचांत वसंतोत्सवाचा कोण थाट चालला आहे! गाण्याला आणि नाचण्याला जणूं ऊत आला आहे, आणि तूं असें हिरमुसलें तोंड करून एकीकडे कां येऊन बसलीस? तो लक्ष्मीधर

मजपाशीं तसें बोलला–छे, मी उगीच पुन्हां तुला त्याच्या बरळण्याची आठवण केली; तूं अशी दीन मुद्रेनें–हे अश्रु कां म्हणून डोळ्यांत ? असल्या निर्मळ डोळ्यांचा, असल्या निष्पाप चेहऱ्याचा, असल्या कोमल मनाचा कोणाला कधीं तरी संशय येईल का ?

भामि०:—पण आपणाला आला होता !

धैर्य०:—मला नव्हता संशय आला. तुला सर्व गोष्टी कळलेल्या असाव्यात म्हणून तुजपाशीं बोललों, इतकेंच. आणि जरी आला असला तरी तुझ्या डोळ्यांतला एक अश्रुबिंदु असले हजारों संशय धुवून टाकण्यास समर्थ नाहीं काय ? नाहीं, मी पुन: त्यासंबंधानें एक चकार शब्दहि बोलणार नाहीं. तूं म्हणत होतीसना, तुझे वडील आज आल्यावर माझी आपोआप खात्री होईल म्हणून. मला त्याचीहि जरूर नाहीं. कोणीहि कांहींहि म्हणोत, तूं या क्षणापासून माझी धर्मपत्नी झाली आहेस, आणि श्रीमंत आणि गरीब कोणाचेहि शब्दांत किंवा मनगटांत माझ्या हातांतला हा तुझा हात दूर करण्याची शक्ति नाहीं, हें तूं पक्कें समज.

भामि०:—आणि आपला हात जरी कर्मधर्मसंयोगानें आपणाला मजपासून दूर न्यावा लागला—

धैर्य०:—रणांगणावर शत्रूंशीं झुंजण्याकरितां कदाचित् दूर होईल—

भामि०:—तरी आपल्या या अर्धांगीचा हात आपल्या हाताशीं नेहमीं, देहानें नाहीं तर वाचेनें आणि मनानें, असाच संलग्न राहील. (विनोद व कुसुम येतात.) अगबाई ! बाबा आले वाटतें. बरें झालें, वेळेवर आले ! ते आले म्हणजे लक्ष्मीधरासंबंधाची हकीकत–नाहीं मुद्दाम म्हणून त्यांच्या कानावर घालायचीच होती.

धैर्य०:—तसें करून काय करायचें आहे ? माझ्या मनांत जर संशयच नाहीं तर—

भामि०:—त्याकरितां नव्हे, पण सगळ्या गोष्टी आपणाला व बाबांना समजलेल्या असणें चांगलें नव्हे काय ?—पण हें काय ! बाबा कसे यांच्या बरोबर आले नाहींत ? काय ग पुष्पमाले, बाबा येथें आले आहेत ना ?

विनो०:—बाबासाहेब आले आहेत; पण भामिनीसाहेब—तसें नव्हे—सरकार—काय ग पुष्पमाले, सरकारचे वडील आले आहेत, का दुसऱ्या कोणाचे बाबासाहेब आले आहेत; सांगशील कीं नाहीं ?

कुसु०:—वनमाले, तुझे वडील आले आहेत हो !

भामि०:—बरें झालें, देवानें काळजी दूर केली.

धैर्य०:—मग त्यांना येथें कां घेऊन आली नाहींस ?

कुसु०:—ते एकटे आले नाहींत. भामिनीताईसाहेबांच्या बाबासाहेबां-बरोबर ते आले आहेत. या वसंतोत्सवाचे वेळीं आपल्या दर्शनाला येण्याचा बेत जेव्हां वनमालेच्या वडिलांनीं केला—

भामि०:—मी त्यांना इतक्या घाईनें—तांतडीनें—कां बोलावलें, सगळें त्यांना सांगितलेंस ना ?

कुसु०:—हो मीं सगळें सांगितलें. विलासधरजी व लक्ष्मीधरजी येथें कां व कसे आले होते, महाराजांचीं व त्यांचीं कोणकोणचीं बोलणीं झालीं, महाराजांच्या प्रेमांत संशयाचें विष कालवायचा त्यांनीं उद्योग कसा केला, सगळें सगळें सांगितलें. तेव्हां भामिनीचे बाबासाहेब म्हणाले, मीच येऊन धैर्यधरजींना सांगतों, आपण बायको पण बायको निवडून काढली असून वनमाला गंगोदकाप्रमाणें शुद्ध आहे. म्हणून तेहि यायला निघाले.—

विनो०:—आणि भामिनीहि त्यांच्याबरोबर निघाली. सेनापतिसाहेबांनीं लग्न मजबरोबर नाहीं केलें तर नाहीं केलें; पण माझी दासी होऊन जी राहणार होती तिच्याशीं लग्न केलें, एवढा तरी मला आनंद आहे, असें भामिनी म्हणाली !

कुसु०:—भामिनी, भामिनीचे बाबासाहेब, वनमालेचे वडील, आपले श्वशूर, सर्व सर्व आज येथें आले असून आतां इतक्यांत सरकारच्या दर्शनाला येतील. मी त्यांना घेऊनच येणार होतें, पण भामिनी सगळे दागिने अंगावर घालून नटायला लागली!

धैर्य०:—आपल्या श्रीमंतीचा दिमाख तुला दाखवावयाचा आहे वाटतें भामिनीच्या मनांत! येऊं दे, तिला सगळे दागिने अंगावर घालून येऊं दे. या सौंदर्याकडे पाहिलें कीं सगळे हिरे, मोती फिके पडतील, आणि दासीची दासीहि होण्याची आपली योग्यता नाहीं असें तेव्हांच तिला समजेल. येऊं दे तिला दागिने घालून. या श्रीमंतांच्या बायकांना समजलेंच पाहिजे, दागिने म्हणजे स्वरूप नव्हे.

विनो०:—बाबासाहेब अगदीं आपल्यासारखेंच बोलले; वनमालेला भामिनीनें हिणविण्याचें कारण नाहीं, असें त्यांनीं बजावलेंहि. तेव्हां भामिनी रागावून म्हणाली—

भामि०:—काय चहाटळपणा चालवला आहेस रे विनोदा! त्या श्रीमंताच्या अल्लड पोरीच्या रागाचा बाऊ कसला इकडे दाखवीत आहेस?

धैर्य०:—बाऊ कसला आला आहे त्याच्यांत? या लग्नाच्या कामांत श्रीमंतांची पुरी फजिती झाली म्हणून रागारागानें कांहीं तरी बडबडली असेल झालें! काय म्हणाली रे?

विनो०:—तिनें रागारागानें अंगावरचे दागिने सगळे फेकून दिले, गळ्यांतली माळ तोडली, पायांतल्या सांखळ्या काढल्या—

कुसु०:—आणि माझ्या स्वाधीन ते दागिने करून म्हणाली, अंगाखांद्यावर कांहींएक न घालतां मी अशी येतें, त्या वनमालेच्या अंगावर सगळे दागिने घाला, पाहूं अधिक सुंदर कोण दिसतें तें!

विनो०:—बाबासाहेब म्हणाले, शौर्याप्रमाणें लक्ष्मीशींहि अशा आडदांडपणानें वागणारी मुलगी मी हट्टानें धैर्यधरजींच्या गळ्यांत बांधणार होतों,

या माझ्या अपराधाची भरपाई म्हणून आणि सेनापतिसाहेबांवरचें माझें प्रेम कमी झालें नाहीं हें दाखविण्याकरितां हे दागिने मी वनमालेला अर्पण केले आहेत, असें धैर्यधरजींना सांगा.

कुसु०:—तेव्हां बाबासाहेब येण्यापूर्वी वनमालेला दागिने घालण्याकरितां मी पुढें आलें. भामिनीनें आग्रह करून सांगितलें आहे, हे दागिने वनमालेनें अंगावर घातलेच पाहिजेत.

भामि०:—माझी सवत होऊं पाहत होती नव्हे का? भामिनीचे दागिने अंगावर घालायला माझें खेटर अडलें आहे.

धैर्य०:—श्रीमंतीप्रमाणें रूपाचाहि गर्व भामिनीला झालेला दिसतो. पाहिलीच पाहिजे ती रूपानें कशी काय आहे ती. तिला ज्याअर्थी सौंदर्याचा इतका गर्व झाला आहे, त्याअर्थी तुझ्या पासंगाला तिचें रूप लावण्यास कांहीं हरकत यावयाची नाहीं. तूं पाहिली आहेस ना तिला? आहे का, रूपानें कांहीं बरी आहे का?

भामि०:—आपणाला काय करायचें तिचें रूप?

धैर्य०:—मला तुझ्या रूपाशिवाय दुसऱ्या कोणाच्याहि रूपाचें मला कांहीं करायचें नाहीं. पण स्वतःशीं हितसंबंध येत असलेल्या सर्व गोष्टी जशा ऐकलेल्या असाव्यात तशा पाहिलेल्याहि असाव्यात.—काय रे विनोदा, भामिनीचें रूप कसें काय आहे?

विनो०:—तिनें अंगावरून दागिने काढले म्हणजे हुबेहूब वनमाला. बाईसाहेब, आणि अंगावर दागिने घातले कीं, भामिनी! म्हणून म्हणतों महाराज, यांना हे दागिने अंगावर घालूंच देऊं नयेत; कारण अंगाखांद्यावर दागिने न घालणाऱ्या भामिनीलाच वनमाला समजून आपलें लग्न चुकून भामिनीशीं व्हावयाचें!

धैर्य०:—तूं इतकें वर्णन करतो आहेस, तेव्हां असेल चारचौघींसारखी—नाक नाकासारखें, डोळे डोळयांसारखें, कान कानांसारखें झालें! परमेश्वरानें डोळे निर्माण करावेत आणि ते हिरे दिसावेत, हा असला चमत्कार—

भामि०:—इकडच्याप्रमाणें भामिनीचा चेहरा कोठचा असणार?

धैर्य०:—तें कसेंहि असो म्हणा; पण भामिनी सुंदर नसली पाहिजे, एवढें मी खात्रीनें सांगतों.

भामि०:—तें कशावरून?

धैर्य०:—श्रीमंतांना एक मोठी खोड लागलेली असते, ती तुला माहीत नाहीं, म्हणून तूं असें विचारतेस. श्रीमंतांना वाटत असतें, लोक आपल्या चेहऱ्याची तारीफ करतात, त्याप्रमाणें खरोखरच आपण सुंदर आहों. लोकांना श्रीमंतांचा पैसा सुंदर दिसत असतो, चेहरा कांहीं दिसत नसतो, हें श्रीमंतांना कांहीं केल्या समजत नाहीं. मीं कित्येक श्रीमंत असे पाहिले आहेत कीं, त्यांना जर गरिबाचा वेष दिला, आणि रस्ते झाडायला ठेवलें, तर असलें खापरतोंड वारंवार नजर पडून ओकारीचें दुखणें जडेल म्हणून सर्व लोक तक्रार करूं लागतील; पण त्या बिचाऱ्यांना वाटत असतें, दुनिया आपल्या सौंदर्यावर झुलते आहे! माझी अटकळ आहे, भामिनीच्या सौंदर्याविषयींची ऐट अशाच मासल्याची असावी.

भामि०:—नसेल म्हणून कोणीं म्हणावें?

धैर्य०:—म्हणून मी म्हणतों तिची फटफजिती होण्याकरितां हे दागिने—

भामि०:—मी नाहीं भामिनीचे दागिने अंगावर घालायची.

धैर्य०:—आपण जर या वेळीं राजधानींत असतों, तर लागेल तितक्या दागिन्यांची रास मीं तुझ्यापुढें रचली असती. भामिनी व बाबासाहेब येथें येऊन पोंचण्यापूर्वी त्यांचे डोळे दिपून जातील अशी तूं सजली पाहिजेस! तेव्हां म्हणतों, बाबासाहेबांनीं पाठविलेले ते दागिने मी माझ्या हातांनीं तुझ्या अंगावर घालतों, मग तर झालें?

भामि०:—मी सांगितलेंना, ती भामिनी माझी सवत होण्याकरितां आतां येथें येत आहे. सवतीच्या दागिन्यांचा विटाळ मी कधीं माझ्या अंगावर होऊं द्यायची नाहीं. [शीलधर येतो.

धैर्य०:—वा! शीलधर! आणि हें काय आणलें आहेस? रजा संपण्यापूर्वीच तूं कसा येथें आलास?

शील०:—सरकार, रजेच्या दिवसांत मी राजधानींत गेलों असतांना पृथ्वीधर महाराजांचें दर्शन झालें. लढाईसंबंधानें, लष्करासंबंधानें आणि सेनापतिसाहेबांसंबंधानें गोष्टी निघाल्या असतांना महाराजांनीं मला एकदम प्रश्न केला—

धैर्य०:—काय विचारलें?

शील०:—सेनापतिसाहेब राजधानीकडे एकटे येत नसून आपल्या भावी भार्येसह येत आहेत, हें खरें काय? महाराजांनीं असा प्रश्न विचारावा यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं; कारण लहानथोर सर्वांच्या तोंडीं सांप्रत हाच विषय आहे. आणि वनमालाबाईसाहेब कोण, कुठल्या, काय, असल्या प्रश्नांना उत्तरें देतां देतां मला पुरेवाट झालें आहे. आपली व बाईसाहेबांची प्रथम भेट कोठें, कशी व कां झाली, इथपासून रजेवर जाईपर्यंतची सर्व हकीकत मी महाराजांना निवेदन केली. आपलें लग्न ठरल्याची बातमी तर मला समजायच्या अगोदर लोकवार्तेनें महाराजांच्या कानावर घातली होती.

धैर्य०:—आमचें लग्न होण्यापूर्वीच लोकांना ही बातमी कशी समजली?

विनो०:—पांचामुखीं परमेश्वर असतो; आणि त्या देवालाहि सर्व कांहीं मजप्रमाणेंच सहाजिक अगोदर समजतें.

शील०:—हें लग्न ठरल्याचें ऐकून महाराजांना आनंद झाला; आणि त्यांनीं मला निरोप कळवायला सांगितलें आहे. लग्नसमारंभ राजधानींतच झाला पाहिजे. शिवाय वनमलाबाईसाहेब राजकन्या आहेत असें समजून राजकन्येस साजेसा वधूपक्षाचा थाट महाराज स्वत: ठेवणार आहेत. वनमालाबाईसाहेबांना उद्देशून महाराजांच्या तोंडून ज्या वेळीं 'राजकन्या' हा शब्द निघाला त्या वेळेपासून राजकन्येचा दर्जा बाईसाहेबांना प्राप्त झाला. त्या वैभवाचा हा पोषाख व हे अलंकार बाईसाहेबांना अर्पण करण्याकरितां महाराजांनीं मला पाठविलें आहे. [दागिने व पोषाख देतो.

धैर्य०:—वनमाले, बरें झालें; मघाशींच शंकराला साक्षी ठेवून आपण लग्नाच्या शपथा घेतल्या, नाहीं तर गरिबाच्या मुलीशीं लग्न करण्याऐवजीं राजकन्या माझ्या गळ्यांत पडली असती. बाकी भामिनीपेक्षां राजकन्याहि बरी ! तुला ते भामिनीचे दागिने नको होते ना ? हे महाराजांनीं पाठविलेले दागिने अंगावर घाल, आणि भामिनी आली कीं, तिचा चेहरा निस्तेज कर. शीलधरजी, हिचे वडील आम्हांला भेटायला आले आहेत, वसंतोत्सवाचे जागीं जर आले असले तर येथपर्यंत घेऊन या, म्हणजे राजकन्येचे वस्त्रालंकार आणून दिल्याहूनहि अधिक आनंद वनमालेला होईल.

शील०:—आज्ञा सरकार. [जातो.

धैर्य०:—पुष्पमाले, तुझ्या मैत्रिणीच्या अंगावर हे दागिने घाल. (पडद्यांत वसंतोत्सवाचें गाणें.) हा पहा, गाण्यानें व नाचण्यानें वसंतोत्सव साजरा करणाऱ्या मुलींचा मेळा इकडेच येत आहे. जा, पुष्पमाले जा. ओवरींत अंगावर दागिने घालायला तुझ्या मैत्रीणीला मदत कर जा.

भामि०:—वडिलांनीं किंवा महाराजांनीं पाठविलेल्या या दागिन्यांच्या राशीपेक्षां प्रेमाच्या सेवेनें—स्वकष्टानें—संपादन केलेला हा दागिना पाहून सर्व बायका मला धन्य नाहीं का म्हणणार ?

धैर्य०:—या मुख्य अलंकारासभोंवतीं किरकोळ दागिन्यांची प्रभावळ असली म्हणजे पायरीपायरीनें मुख्यापर्यंत जाऊन पोंचण्यास आम्हां गरिबांच्या नजरेला सोईचें पडेल.—हें पहा, बाबासाहेब यायच्या आंत सर्व थाट करून ये; राजकन्या बनलेल्या वनमालेचें दर्शन सर्वांच्या अगोदर आम्हाला झालें पाहिजे. [वनमाला व पुष्पमाला जातात.

विनोदा, थोडा वेळ या वसंतोत्सवाची गंमत तर पाहूं या.

[नाचत व गात मुलींचा मेळा प्रवेश करतो.

पद ५१—राग भैरवी; ताल धुमाळी.

[" नाचे छुम छुम " या चालीवर.]

किती मजेदार हार; शिवभययुवतिशरण मदन रुचि सुमन

नानाकार ॥ ध्रृ० ॥ येत हा मदनमित्र रणाला; सैन्य तया अबलाकरमाला । फुले फूल; पडे भूल; ज्ञानशूर मनीं चूर । वसंतसेना सरसावे ही; बैरागी समुदायीं होई हो हाहाःकार ॥ १ ॥ तोडुंया मुकुल सकल कुमारी; रास रचुं या रुद्रमंदिरीं । पहा हार, हारा भार; ज्ञानलोचन झांकी मार । नाचे कुसुमायुध आनंदें; पुष्पवती शिवसमाधिसामोरा तोरा फार ॥ २ ॥ [शंकराला फुलें वाहून जातात.

विनो०:—महाराज, या मुलींनीं तर शंकराला फुलांच्या समाधींत गाडून टाकलें! आणि त्यामुळें हें रुद्रालय रुद्रमंदिर न होतां प्रेममंदिर झालें आहे. बाबासाहेब आल्यावर वनमालेचें पाणिग्रहण जर आपण येथें केलें तर वसंतोत्सवाच्या या प्रेममंदिरावर कळस चढविल्यासारखें होईल. मला वाटतें बाबासाहेब शीलधरजींना कांहीं केल्या लवकर सांपडावयाचे नाहींत.— सरकारची आज्ञा होत असेल तर मीच बारीक तपास करून त्यांना हुडकून काढतों.

धैर्य०:—कांहीं तरी कामगिरीचें मिष करून नाच पहात त्या मुलींच्या मेळ्याबरोबर फिरायचें आहे वाटतें आपल्या मनांत!—जा, विनोदा, जा. अशा या वसंतोत्सवाच्या वेळीं तुझा हिरमोड नको व्हायाला, जा मौज कर.

विनो०:—महाराज, काम आमच्या वांटणीला, मौज आपल्या वांटणीला. ही मूर्तिमंत मौजच आपल्याकडे येत आहे. [जातो. पुष्प. व भामि. येतात.

पुष्प०:—हें ग काय? हे दागिने घालायचे उरलेच आहेत! इतकी घाई? तो गजरा देखील वेणीवर नीट बसला नाहीं! अग जरा सावकाश चालशील कीं नाहीं? तुझ्या या लगबगीनें वेणींतून निघून गजरा महाराजांच्या अंगावर पडला हो! काय करावें हिला?

धैर्य०:—पुष्पमाले, देवदर्शनाला ही कोण नाचत चालली आहे?

[भामिनी देवालयाकडे जाते.

पुष्प०:—कोण म्हणजे? सगळेंच आश्चर्य! अगोदर देवदर्शन करीन आणि मग महाराजांच्या जवळ जाईन, असें मला तेथें म्हणाली, आणि इथें महाराजांच्या अंगावरून मुद्दाम म्हणून गेली!—थांब हो सगळे दागिने घालून झाल्याशिवाय तुला मी देवापुढें जाऊंच द्यायची नाहीं.

धैर्य०:—कोण बरें ही नाचत गेली? वनमालाच! दुसरी कोण असणार? मला वाटतें, हे हिरेमोतीं म्हणजे सौंदर्याचा मदच होत. इतक्या दागिन्यांनीं फुलल्यानंतर तिचें पाऊल सहाजिकपणें नाचल्यासारखें पडावें यांत आश्चर्य नाहीं. पण ती वनमालाच होती ना? आतां येथें म्हणे भामिनी येणार आहे आणि वनमालेपेक्षां आपण सुंदर आहों, असा तोरा मिरविणार आहे. नटून सजून ही भामिनी तर माझ्यापुढून गेली नसेल ना?

पद ५३—राग परज, ताल त्रिवट.

["पवन चलसि अलिकेत" या चालीवर.]

चरण चपल चटचट नाच होत; मृदुमृदुल चालली प्रमदा,
तुडवित मम मन रत पदकमलीं ॥ ध्रु० ॥ हलत लोल, डुलत
वेल, जणुं बोले मग भामिनी "रणमरण, हत तव बल
मजजवळी" ॥ १ ॥ [शीलधर, विलासधर व लक्ष्मीधर येतात.

लक्ष्मी०:—सेनापति कोठें आहेत ते लवकर मला दाखवा. माझा आनंद माझ्या अंगांत मावेनासा झाला आहे; आणि त्यांना केव्हां कडकडून भेटेनसें मला झालें आहे, अहो उचला पाय, विलासधरजी, माझ्याप्रमाणें थोडें पळायला तरी शिका.

विला०:—अहो, अशी पळापळ कां? धैर्यधरजींचें दर्शन झालें म्हणजे सर्व गोष्टी मी त्यांच्यापाशीं तुम्ही सांगितल्याप्रमाणेंच बोलतों.

लक्ष्मी०:—आतां मला धीर आला; आतां सावकाश चालूं या.

धैर्य०:—काय शीलधरजी, तुम्ही बाबासाहेबांना घेऊन नाहीं आलांत?

शील०:—मी चोहोंकडे त्यांचा शोध केला, पण कोठें सांपडेनातच, इतक्यांत यांची गांठ पडली—

विला०:—आणि अनायासें हा भेटीचा योग जुळून आला.

लक्ष्मी०:—आपली स्वारी येथें आहे, हें ऐकल्याबरोबर मला असें झालें, केव्हां एकदां धैर्यधरजींना कडकडून भेटेन, खोटें नाहीं. अहो, या शीलधरजींनीं एका शब्दानें तुमच्या-आमच्या मधलें वांकडें सरळ करून टाकलें. एकाच शब्दानें एकदम सख्य झालें, मैत्री जडली, आणि प्रेम वाढलें. आपणाला राजकन्या—

शील०:—मीं जेव्हां यांना सांगितलें, राजकन्येशीं आपला विवाह ठरला असून लवकरच समारंभ मोठ्या थाटानें—

लक्ष्मी०:—हें एकण्याबरोबर माझा दमच निघेना. तसाच धांवून आलों, धापा डाकीत आलों. अहो, आम्ही श्रीमंत इतक्या जलदी कोठले चालायला! लढाईतून पळ काढतांना देखील मी इतका धांवलों नाहीं; असा विजलीप्रमाणें आलों आपल्या दर्शनाला!

धैर्य०:—इतक्या घाईचें कारण काय?

लक्ष्मी०:—राजकन्येशीं आपलें लग्न ठरलें, हें खरें ना?

धैर्य०:—हो, खरें!

लक्ष्मी०:—बस्स; आतां तुमच्या आमच्यामध्यें तंट्याचें कारणच उरलें नाहीं. उत्तराधिपतीशीं जसा आपण तह केलांत, तसा माझ्याशींहि भामिनी-संबंधानें आपण तह करावा, तह करायला मी एका पायावर तयार आहें.

धैर्य०:—तुमचें काय म्हणणें आहे तें मला नीट सांगा. दम का लागला आहे तुम्हांला? तेथें जरा बसा आणि मग काय तें स्पष्ट सांगा.

लक्ष्मी०:—हो, मी बसायचें विसरलोंच. (बसून) विलासधरजी, मी जरा विसावा घेतों, आपणच सेनापतिसाहेबांना माझी अर्जी सुनवून द्या.

विला०:—आपला विवाह राजकन्येशीं ठरला, हें ऐकून सर्वांना आनंद होणें साहजिकच आहे; आणि त्यांतल्या त्यांत लक्ष्मीधरजींना तर विशेष होत आहे. ह्याचें कारण त्यांच्या मनांतून भामिनीशीं लग्न करायचें आहे; आणि आपल्यामुळें त्यांचें हें लग्न इतक्या दिवस ठरत नव्हतें.

धैर्य०:—माझ्यामुळें कां म्हणून ?

लक्ष्मी०:—कां म्हणून ? अहो, बाबासाहेबांच्या मनांत भामिनीला आपणाला द्यायची; भामिनीचेंहि मन आपल्यावरच बसलेलें, मग आम्हांला कोण विचारतो ? माझ्या वाटेंतला हा आपला कांटा दूर करण्याकरितां नाना प्रकारच्या युक्त्या योजल्या;–अहो, आम्हा श्रीमंतांच्या लबाडया कोणाच्या ध्यानांतच यावयाच्या नाहींत !–आणि त्यामुळें तुमचें आमचें वांकडें आलें–आतां आनंद झाला. हें पहा सेनापतिसाहेब, मला भामिनी पाहिजे. तुम्ही बाबासाहेबांना सांगा, लक्ष्मीधरजींनाच भामिनी द्या, म्हणजे मग तुम्ही आम्ही दोस्त. राजकन्येकरितां महाराज आपल्या विवाहांत जितका खर्च करणार त्याहून अधिक खर्च माझे मित्राचे बाजूनें मी करीन. अहो, मी आणि भामिनी दोघे मिळून तुमच्या लग्नाचें देवक ठेवूं.

विला०:—नवीन देऊळ बांधण्याइतकें पुण्य जीर्णोद्धाराला मिळत असतें; राजकन्येशीं विवाह करुन नवीन घराण्याला आपण सुरवात करालच, पण यांचा विवाह जर भामिनीशीं जुळवून दिला, तर एक जुनें घराणें पायावर पुनः उभें केल्याचें श्रेय मिळेल.

लक्ष्मी०:—(उठून) आणि मग मी आतांच्याप्रमाणें असा कधीं बसून राहावयाचा नाहीं. वा ! आमच्या कामाला शकुन तर उत्तम होत आहे; ते पहा बाबासाहेबच इकडे येत आहेत. "शुभस्य शीघ्रम्" आपण एकदम मजकरितां भामिनीसंबंधानें गोष्ट त्यांच्यापाशीं काढा.

[बाबासाहेब व विनोद येतात.]

विनो०:—सरकार, बाबासाहेब आले आहेत.

धैर्य०:—या, बाबासाहेब या—विनोद, तुला इतका वेळ कां लागला ?

विनो०:—वनमालेच्या वडिलांना हुडकीत होतों; पण त्यांनीं कोठें काळें तोंड केलें, पत्ताच लागेना. अखेरीस कंटाळून यांना एकटयांनाच घेऊन आलों.

धैर्य०:—बाबासाहेब, आपणाला वनमालेचे वडील माहीत असतील—

लक्ष्मी०:—माझी गोष्ट अगोदर काढा.

धैर्य०:—थांबा हो जरा. वनमालेचे वडील आपल्या ओळखीचे असतील,—

बाबा०:—कोण, वनमाला कोण ? आणि तिचे वडील तरी कोण ? माझ्या ओळखीची वनमालाहि नाहीं, आणि तिचे वडीलहि मला माहीत नाहींत.

विनो०:—ही जोडी आलेली पाहून त्यांनीं बहुतेक येथून पोबारा केलेला दिसतो !

धैर्य०:—नाहीं, ते येथें यायला पाहिजे होते. वनमाला वाईट चालीची आहे, असा त्यांचा आरोप—

लक्ष्मी०:—अहो, तें सगळें खोटें, उगीच कुभांड होतें. पण आतां काय त्यांत उरलें ? अहो भामिनीसंबंधानें तुमचें आमचें वांकडें पडलें, तेव्हां घेतला होता उगीच तुम्हांला लहानसा चिमटा ! तें सगळें खोटें. तो द्या विषय सोडून. माझ्याबद्दलची गोष्ट काढा बाबासाहेबांपाशीं !

धैर्य०:—तें जर सर्व खोटें, तर वनमालेच्या वडिलांनीं आतां माझें तोंड कां चुकवावें; येथून पोबारा कां करावा ? नाहीं, बाबासाहेब, तुमची आणि त्यांची ओळख आहे, आणि वनमाला गंगोदकाप्रमाणें शुद्ध आहे असा निरोपहि पाठविलात, आणि आतां यांना पाहून उडवाउडवी कां ?

लक्ष्मी०:—अहो तें सगळें खोटें; अशा कित्येक लबाडया आमच्या श्रीमंतीच्या पांघरुणाखालीं खुशाल वावरत असतात ! त्याची कसली चौकशी यांनीं आरंभिली आहे ?

धैर्य०:—बाबासाहेब मोकळ्या मनानें मला काय तें खरें सांगा, उडवा-उडवी नको. मी जन्माचा सुखी होणें किंवा दुःखी होणें हें आतां तुमच्या शब्दावर अवलंबून आहे.

बाबा०:—अहो, मी खरें खरें सांगतों, मला वनमाला व तिचे वडील बिलकूल माहीत नाहींत.

धैर्य०:—मग तुम्ही येथें कां आलां?

बाबा०:—कां आलों? अहो मला निरोप आले, पत्रें आलीं, कीं आपण भामिनीशीं लग्न करायला तयार आहां म्हणून—

धैर्य०:—ते निरोप यांच्यासंबंधानें असतील—

बाबा०:—नाहीं, ते आपल्यासंबंधाचेच होते. इतकेंच नव्हे तर आतां इतक्यांत–क्षणापूर्वी–मला सांगितलें कीं, आपण माझे जामात व्हायला अगदीं उतावीळ झाला आहां म्हणून.

धैर्य०:—वा! हें आपणांला सांगितलें कोणी?

[भामिनी व पुष्पमाला देवाचे गाभाऱ्यांतून बाहेर पडतात.]

बाबा०:—कोणी म्हणजे? हिनें सांगितलें.

शील०:—काय? राजकन्येनें हें खोटें सांगितलें?

धैर्य०:—काय माझ्या वनमालेनें तुमची ही अशी थट्टा केली?

बाबा०:—या माझ्या भामिनीनेंच मला तसें सांगितलें.

भामि०:—होय, मीच सांगितलें, आणि ही भामिनी कांहीं लटकें बोलली नाहीं.

पद ५३—राग भैरवी, ताल केरवा.

["पियाको मिलनवा" या चालीवर.]

प्रिया अपराधी मी ती भामिनी ॥ ध्रु० ॥ व्याहो पदरीं सदया मजला, विमला सुसमागमें समजुनी ॥ १ ॥

[धैर्यधराचे गळ्यांत हार घालते.]

धैर्य०:—होय, बाबासाहेब हिनें सांगितलें तें कांहीं खोटें नाहीं. श्रीमंतींत जन्मून, श्रीमंतींत वाढून उत्कृष्ट आचरणाचा कित्ता सर्वांना—गरिबांनाहि—घालून देणाऱ्या या सद्गुणमंजरीचें,—लक्ष्मीच्या शक्तींतील मंगलदायक तेवढ्या अंशाच्या या प्रत्यक्ष मूर्तीचें,—तुमच्या भामिनीचें—माझ्या वनमालेचें—पाणिग्रहण करायला, बाबासाहेब, मी खरोखर उत्सुक झालों आहें.

बाबा०:—माझ्या भामिनीचा हा हात मी मोठ्या आनंदानें आपल्या हातांत देतों. (तसें करतो.) धैर्यधरजी, महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणें राजधानींत जाऊन लग्नसमारंभ मोठ्या थाटानें करूं. त्या मंगलसमयीं आतांचे प्रमाणेंच श्रीशंकर आमचें कल्याण करो, अशी परमेश्वराचे पायांशीं माझी प्रार्थना आहे.

पद ५४—राग मालकंस, ताल त्रिवट.

["आद्या स्मरदमना" या चालीवर.]

गंगामदशमना । पावना । दे विमलमना बहुधनवाना।। धृ० ।।
गंगा चपल, गर्वा अखिल वाहे, जलधना ।। दे० ।। १ ।।
घाली महीवरी उडी खरी; पहा धरी स्वशिरीं; शिकवी लीला
सकला बला, मदा स्मरारि साहिना ।। २ ।। ज्ञानासंन्निध
गेली मनसुबोधें पवित्र केली; समर्थ झाली बहुजनमदविलास-
विपाकविनाशरणा ।। ३ ।।

अंक पांचवा समाप्त.

